

ΧΡΥΣΗ ΙΓΓΛΕΣΗ

**ΠΡΟΣΩΠΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ
ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ**

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΛΥΣΣΕΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ «ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑΣ»

Για την επιστήμη της ψυχολογίας, η βιολογική διαφορά των φύλων υπήρξε ένας από τους θεμέλιους λίθους πάνω στους οποίους κτίστηκε ο επίσημος λόγος της.

Οι ψυχολογικές θεωρίες για τη σεξουαλική, τη νοητική και τη συναισθηματική ανάπτυξη του ανθρώπου στηρίχτηκαν, κατ' αποκλειστικότητα σχεδόν, στη μελέτη των ανδρών και αυτούς περιέγραψαν.

Η διερεύνηση της γυναικείας προσωπικότητας και συμπεριφοράς, «ως διαφορετικής», εστιάστηκε στη βιολογική κυρίως λειτουργία της αναπαραγωγής, ολόκληρος δε ο κύκλος της ζωής των γυναικών εξετάστηκε κάτω από το ίδιο πρίσμα.

Η οπτική αυτή που ακολουθεί την παραδοσιακή κατανομή των φυλετικών ρόλων συνοδεύτηκε από τη συμβολική φόρτιση και ταξινόμηση της πραγματικότητας σύμφωνα με το φυλετικό άξονα: ο «άντρας» ταυτίστηκε με τον πολιτισμό ενώ η «γυναίκα» με τη φύση.

Το ιδεολόγημα αυτό επέτρεψε με τη σειρά του την επιστημονική κάλυψη της κοινωνικής ασυμμετρίας, συσκοτίζοντας τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, που υπεισέρχονται στη συγκρότηση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας των φύλων.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις της «διαφοράς» από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της επιστήμης της ψυχολογίας αποτελούν καθεαυτές αντικείμενο επιστημονικής ανάλυσης.

Η ψυχαναλυτική προσέγγιση

Στο δοκίμιο «Θηλυκότητα»¹ ο Sigmund Freud πραγματεύεται την ανάπτυξη της ψυχοσεξουαλικής ταυτότητας της γυναίκας. Θεωρεί ότι η θηλυκότητα όπως και ο ανδρισμός καθορίζονται από την ανατομική διαφορά των φύλων, τοποθετεί δε την κρίσιμη περίοδο, κατά την οποία το άτομο αναγνωρίζει τη διαφορά, γύρω στα 3-4 χρόνια. Η πολύμορφη σεξουαλικότητα, που χαρακτηρίζει τα προηγούμενα στάδια ανάπτυξης, συγκροτείται εφεξής γύρω από τους πόλους αρσενικό-θηλυκό, καθορίζοντας τα φυλετικά χαρακτηριστικά. Την ίδια περίοδο, μέσα από τις διαδικασίες του οιδιπόδειου, το αγόρι και το κορίτσι εισέρχονται στην κοινωνία εσωτερικεύοντας το «νόμο του πατέρα» που αφορά την απαγόρευση της αιμομιξίας.

Στο φαλλικό στάδιο το μικρό κορίτσι ανακαλύπτει την ανατομική διαφορά του από το αγόρι και ταυτόχρονα την υπεροχή του αντρικού οργάνου έναντι της κλειτορίδας, δέχεται πλήγμα στο ναρκισσισμό του και εσωτερικεύει την ανατομική ανεπάρκεια προβάλλοντάς την συμβολικά σ' ολόκληρο το γυναικείο φύλο. Το κορίτσι που υπήρξε ένας «μικρός άντρας» στα πρότερα στάδια, με έντονο «σύμπλεγμα ευνουχισμού» για τον ακρωτηριασμό του, γίνεται θύμα του «φθόνου του πέους».²

1. S. Freud (1931α). Η Μ. Κρανάκη (1986) επισημαίνει «Τη ριζική ασυμμετρία της Οιδιπόδειας σχέσης δεν αντιλήφθηκε ο Freud, που γράφει το 1917, αφού αναπτύξει τα περί αρσενικού Οιδιπόδειου: "τα ίδια mutatis mutandis ισχύουν και για το κορίτσι". Μόνο μετά το 1923 αφού θέσει την πρωταρχία του φαλλού αρχίζει να τον απασχολεί το Οιδιπόδειο του κοριτσιού». σ. 59.

Το 1925 ο Freud για πρώτη φορά θέτει το θέμα της γυναικείας ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης ως θεμελιακά αντίθετης από του αγοριού: «ενώ στα αγόρια το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα καταστρέφεται από το σύμπλεγμα ευνουχισμού στα κορίτσια το σύμπλεγμα του ευνουχισμού οδηγεί στο Οιδιπόδειο καθιστώντας το δυνατό». σ. 195. Στο δοκίμιο αυτό βρίσκουμε σε συμπεκνωμένη μορφή όλα τα επιμέρους θέματα που επεξεργάζεται και παρουσιάζει στη συνέχεια (1931α), (1931β) και (1937). Για μια ενδιαφέρουσα κριτική παρουσίαση της γυναικείας σεξουαλικότητας στο έργο του Freud βλ. S. Kofman (1980).

2. S. Freud (1931α) σ. 169. Ο ιδιαίτερα ανεπτυγμένος ναρκισσισμός της γυναίκας και η ματαιοδοξία όσον αφορά το σώμα της θεωρούνται, από τον Freud, ως όψιμη αποζημίωση για τη σεξουαλική της κατωτερότητα. Η αιδώς και η εφεύρεση ... της ύφανσης —που θα επιτρέψει στη γυναίκα να κρύψει την αναπηρία της— αποτελούν γι' αυτόν φυσικά επακόλουθα. Τη σημαντική διά-

Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα του κοριτσιού είναι πιο επώδυνο και πολυπλοκότερο από το αντίστοιχο του αγοριού αφού πρέπει να μεταφέρει τις επενδύσεις από το πρωτογενές ερωτικό αντικείμενο, τη φαλλική μητέρα, στο δυνατό πατέρα, φορέα του Νόμου. Η μεταφορά διευκολύνεται από την απογοήτευση που αισθάνεται τόσο από την ανακάλυψη του ευνουχισμού της μητέρας όσο και από το γεγονός ότι «η μητέρα τη στέρησε από το πέος».³ Οι μετέπειτα ταυτίσεις διαμεσολαβούνται από τον πατέρα και χαρακτηρίζονται από «σχέσεις μίσους και αντιπαλότητας»⁴ για τη μητέρα. Η μητρότητα που αποτελεί, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, υποκατάστατο του πέους θα χαρίσει συμβολικά στο κορίτσι το παιδί που έχει επιθυμήσει από τον πατέρα και θα το παρηγορήσει εν μέρει για τον ευνουχισμό του.

Τα δύο φύλα μέσα από τη διαδικασία των ταυτίσεων εσωτερικεύουν τα γονικά πρότυπα. Το αγόρι για να αποφύγει τον ευνουχισμό ταυτίζεται με τον πατέρα και εσωτερικεύοντας τις αξίες του αποκτά ένα δυνατό Υπερεγώ. Το κορίτσι ήδη τιμωρημένο, με κίνητρο επομένως λιγότερο δυνατό, αποκτά ένα Υπερεγώ που «δεν φτάνει ούτε στη δύναμη ούτε στην ανεξαρτησία που του είναι απαραίτητες από πολιτιστική σκοπιά».⁵ Αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών είναι η αδιαφορία των γυναικών για τα κοινά καθώς και «η δυσκολία μετουσίωσης των ενστίκτων» τους.⁶

Ωστόσο «η προοιδιπόδεια καθήλωση του κοριτσιού», που είχε αρχικά υποτιμηθεί από τον Freud, στη συνέχεια θα αναγνωριστεί από τον ίδιο ως σημαντικός παράγων στην εξέλιξη του κοριτσιού: «η προοιδιπόδεια σχέση παρατείνεται πολύ περισσότερο από ό,τι θα περίμενε κανείς».⁷ Σ' αυτή την πρώτη

σταση του ναρκισσισμού στην οικονομία της γυναικείας προσωπικότητας και τη σχέση του με τα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια μελέτησε ο B. Grunberger (1975).

3. S. Freud (1931α) σ. 163.

4. Στο ίδιο, σ. 169.

5. Στο ίδιο, σ. 170.

6. Στο ίδιο, σ. 177. Βλ. και S. Freud (1925) σχετικά με την ηθική αδυναμία των γυναικών.

7. S. Freud (1931α) σ. 175. Ο Freud στα άρθρα του για τη θηλυκότητα παρομοίωσε την προοιδιπόδεια σχέση της κόρης προς τη μητέρα, με την ανακάλυψη του κρητο-μυκηναϊκού πολιτισμού, πίσω από τον ελληνικό. Η ψυχανάλυση J. Cosnier (1987) δεν θεωρεί τυχαίο το γεγονός ότι ο Freud άργησε τόσο πο-

περίοδο, λοιπόν, και όχι στην περίοδο της οιδιπόδειας αντιπαλότητας τοποθετείται από τον Freud η πρωτογενής ταύτιση του κοριτσιού με τη μητέρα και η θεμελίωση της θηλυκής ταυτότητας.

Σ' αυτή την πρώτη περίοδο άλλωστε «η ενεργητική πλευρά της θηλυκότητας βρίσκει την έκφρασή της στο παιχνίδι του μικρού κοριτσιού με τις κούκλες ... αυτή αντιπροσωπεύει τη μητέρα και η κούκλα το παιδί».⁸ Η προοιδιπόδεια περίοδος είναι επίσης σημαντική και από την άποψη ότι θέτει τη σφραγίδα της και σε όλες τις μετέπειτα σχέσεις. Ακόμα και «η μεγάλη εξάρτηση από τον πατέρα αποτελεί κληρονομιά της εξίσου μεγάλης προσήλωσης στη μητέρα ...».⁹

Σύμφωνα με το φροϋδικό σχήμα ο ερωτισμός της ενήλικης γυναίκας εστιάζεται στον κόλπο. Η εμμονή στον κλειτορικό οργασμό δηλώνει έντονο «σύμπλεγμα ανδρισμού»¹⁰ και

λύ να ανακαλύψει τη σπουδαιότητα της προοιδιπόδειας σχέσης του κοριτσιού με τη μητέρα. Πιστεύει ότι ο θάνατος της μητέρας του, το 1930, ορίζει μια νέα φάση της αυτο-ανάλυσης του, που χαρακτηρίζεται από την επιστροφή πρώιμων απειλητικών αναπαραστάσεων, οι οποίες έχουν σχέση με τη μητέρα, την αναπαραγωγική της δύναμη όπως επίσης και με τη διασάλευση της αποκλειστικής σχέσης μαζί της που είχε προκληθεί με τη γέννηση της αδελφής του Άννας.

Η επεξεργασία αυτών των αναπαραστάσεων καταλήγει, σύμφωνα με την Cosnier, στη θεωρία της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η φαλλική οργάνωση γύρω από το «ορατό» αντιπροσωπεύει «μια καθησυχαστική τάξη έναντι των αβεβαιότητων της γενετικής φάσης», αλλά και «τεκμηριώνει χωρίς αμφιβολία την άρνηση, την απάρνηση μιας πιθανής ζήλιας που αισθάνεται το αγόρι για το κορίτσι». (σ. 43).

8. S. Freud (1931b) σ. 265.

9. Στο ίδιο, σ. 255.

10. S. Freud (1931a) σ. 170. Μετά τα ευρήματα των W. Masters και V. Johnson (1966), (1970), σχετικά με τη φυσιολογία του οργασμικού κύκλου, η θέση αυτή θεωρείται λανθασμένη: Ένας τύπος οργασμού υπάρχει, θα ήταν δε αδύνατος από φυσιολογική άποψη ο διαχωρισμός του σε κλειτορικό και κολπικό. Βλ. και J. Sherfey (1973). Η ίδια σε πιο πρόσφατο άρθρο της (1981) θεωρεί ότι οι σημαντικότερες έρευνες σχετικά με τη βιολογία και φυσιολογία των γυναικών θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στις μελλοντικές θεωρίες για την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη των γυναικών. Οι τελευταίες επιστημονικές υποθέσεις ερευνούν την πιθανότητα μιας «παράδοξης κατάστασης σεξουαλικού μη-κορεσμού κατά τη διάρκεια υπέρτατου σεξουαλικού κορεσμού». σ. 254. Από την άλλη μεριά η L. Segal (1983) παρουσιάζει την ψυχοκοινωνική πολυπλοκότητα του οργασμικού φαινομένου και την ανεπάρκεια των «επιστημονικών» προσεγγίσεων που δεν παίρνουν υπόψη τους ιστορικούς, πολιτισμικούς και διωματικούς παράγοντες.

αδυναμία μεταφοράς των επενδύσεων της λίμπιντο από την πρώτη ερωτογόνο ζώνη στον κόλπο.¹¹ Σημαίνει δηλαδή την άρνηση του κοριτσιού να δεχθεί τον ευνουχισμό του, που είναι προϋπόθεση για τη φυσιολογική του εξέλιξη, αυτή δε η άρνηση συνοδεύεται από απαγορευμένες επιθυμίες για τομείς δραστηριότητας χαρακτηρισμένους ως «ανδρικούς». Η επιθυμία της γυναίκας «να εξασκήσει ένα διανοητικό επάγγελμα δεν είναι συχνά παρά η μετουσίωση της απωθημένης επιθυμίας»,¹² δηλαδή της επιθυμίας του πέους.

Στη φυσιολογική εξέλιξη αντίθετα οι επιμέρους ορμές, κατάλοιπα των απωθήσεων, παίρνουν «παθητική μορφή». Το γεγονός αυτό συντελεί και στη διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών του κάθε φύλου, που είναι κοινά στα προηγούμενα στάδια λόγω της θεμελιώδους, όπως πίστευε ο Freud, βιολογικής αμφισεξουαλικότητας του ανθρώπινου είδους. Ο ίδιος ταύτιζε τη φυσιολογική γυναικεία προσωπικότητα με την παθητικότητα, το ναρκισσισμό, όχι όμως απαραίτητα και με το μαζοχισμό,¹³ όσο και αν οι παθητικοί στόχοι των ορμών, που χαρακτηρίζουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα (ευνουχισμένη η γυναίκα υφίσταται τη συνουσία και τη γέννα), δημιουργούν μια τέτοια προδιάθεση. Αναγνωρίζει ωστόσο ότι οι κοινωνικοί παράγοντες «που τείνουν να τοποθετήσουν τη γυναίκα σε κατάσταση παθητική» ευθύνονται για το γυναικείο φαινόμενο του μαζοχισμού.¹⁴

11. Σήμερα από τις βιολογικές έρευνες γνωρίζουμε πως: «αντίθετα με ό,τι διαπίστωσε ο Freud στην ψυχολογία και το προέκτεινε στη βιολογία ως γεγονός, η κλειτορίς δεν είναι ένα μικρό πέος — μάλλον, ανατομικά, το πέος είναι μια ανδροποιημένη κλειτορίς.» R. Stoller (1985) σ. 345.

Βλ. επίσης Z. Luria (1978) και J. Money (1957) και (1978): Η αρχή του Αδάμ και της Εύας, δηλαδή «η προτεραιότητα της φύσης τείνει να διαφοροποιήσει κάθε δίωμο έμβryo σε Εύα. Για να διαφοροποιήσει τον Αδάμ πρέπει να προσθέσει κάτι ακόμα». σ. 225.

12. S. Freud (1931a) σ. 129. Για μια σύντομη επισκόπηση της έννοιας του «φθόνου του πέους» στο έργο των ψυχαναλυτών βλ. την εισαγωγή της J. C. Smirgel (1964) και R. Moulton (1970).

13. Πιο απόλυτη είναι η ψυχανάλυση Η. Deitch (1944), (1945), που περιγράφει τη γυναικεία προσωπικότητα από τη φύση της παθητική, ναρκισσιστική και μαζοχιστική. Η σεξουαλικότητα βρίσκει την πλήρη έκφρασή της στη μητρότητα καθιστώντας τον τοκετό «όργιο μαζοχιστικής ικανοποίησης» (1924) σ. 154. Η σεξουαλική ψυχρότητα χαρακτηρίζει, σύμφωνα με την Deitch, τη φυσιολογική θηλυκότητα.

14. S. Freud (1931a) σ. 152. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ακόμα και στα αγόρια το οιδιπόδειο σύμπλεγμα έχει διττό προσανατολισμό, ενεργητικό

Αυτές είναι οι βασικές θέσεις του Freud, όσον αφορά την ανάπτυξη της γυναικείας προσωπικότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος αναγνωρίζει τρεις δυνατές κατευθύνσεις στην ψυχοκοινωνική της εξέλιξη: την αναστολή της σεξουαλικότητας που καταλήγει στην ψυχρότητα ή τη νεύρωση, το σύμπλεγμα ανδρισμού και τη φυσιολογική θηλυκότητα.¹⁵ Στο ερμηνευτικό του σχήμα φυλετικός ρόλος και «ανδρικές» δραστηριότητες βρίσκονται σε σχέση αλληλοαποκλεισμού ενώ λανθάνει η απειλή της αναστολής των δημιουργικών επενδύσεων στον ένα ή στον άλλο τομέα, με τη νεύρωση.

Μια τέτοια θεώρηση προκαθορίζει τα όρια του κοινωνικού ρόλου της γυναίκας ταυτίζοντάς τα με το γάμο και τη μητρότητα. Η «υγιής» θηλυκότητα προϋποθέτει τόσο την υιοθέτηση του μητρικού προτύπου —«θα γίνω όπως η μητέρα»— όσο και την εσωτερίκευση της κατωτερότητας του φύλου με την υποταγή στο Νόμο που αυτή συνεπάγεται.

Στο έργο του Freud αναδεικνύεται η τεράστια σημασία των πρώτων σχέσεων με τους γονείς και η επιρροή τους στην ανάπτυξη του ενήλικου ατόμου. Σεξουαλικότητα, ταυτίσεις και διαμόρφωση της φυλετικής ταυτότητας ανδρών και γυναικών είναι διαστάσεις στενά συνδεδεμένες, ενώ ο φόβος που συνοδεύει τις πρώτες απαγορεύσεις αποτελεί δομικό στοιχείο. «Επιθυμία και απαγόρευση, λίκνιστο και νόμος, είναι αλληλένδετα και αξεδιάλυτα».¹⁶

Αν και ο Freud δέχεται την επιρροή των ψυχολογικών και κοινωνικών παραγόντων στη διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου θεωρεί ότι, όσον αφορά την απόρριψη της θηλυκότητας, στο τέλος «κτυπάει κανείς πάντα στο βράχο του βιολογικού παράγοντα».¹⁷

και παθητικό, με την επιτυχή όμως ταύτιση του αγοριού με τον πατέρα υπερισχύει ο ενεργητικός πόλος, εξισώνοντας την ενεργητικότητα με τον ανδρισμό. Freud (1925) σ. 19. Ως γνωστόν ο ίδιος διακρίνει τρία είδη μαζοχισμού: τον πρωτογενή ερωτογόνο, το γυναικείο και τον ηθικό. Οι λεπτές διαφορές έχουν σχέση με την ύπαρξη ή την απουσία ενός εξωτερικού αντικειμένου επιθυμίας που επιβάλλει τον πόνο της ηδονής (1924).

15. S. Freud (1931a) σ. 166.

16. M. Κρανάκη (1986) σ. 56.

17. S. Freud (1937) σ. 357. Οι σημερινές έρευνες με άτομα ερμαφρόδιτα ή

Μία από τις πρώτες ψυχαναλύτριες που θεώρησε πρωταρχική τη σημασία της αλληλεπίδρασης πολιτιστικών και βιολογικών παραγόντων είναι η νεο-φροϋδική Clara Thompson. Μεταξύ 1940-1950¹⁸ παρουσίασε σειρά άρθρων για θέματα που αφορούν την ψυχολογία της γυναίκας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές και την επίπτωσή τους στον ψυχισμό των ατόμων.¹⁹ Στηριζόμενη στην κλινική εμπειρία της έθεσε το πρόβλημα του κοινωνικού ελέγχου της γυναικείας σεξουαλικότητας, θεωρώντας ότι οι αναστολές που τη χαρακτηρίζουν και οι οποίες συχνά καταλήγουν στην ψυχρότητα δεν έχουν βιολογική προέλευση. Η ίδια αμφισβήτησε κατηγορηματικά το «φθόνο του πέους» ως φυσική αναγκαιότητα της ανάπτυξης του κοριτσιού και θεώρησε τη συμπτωματική παρουσία του ως σύμβολο της κοινωνικής υπεροχής των ανδρών. «Όσο οι γυναίκες αποκτούν μεγαλύτερη ελευθερία στην έκφραση των ικανοτήτων τους και των συνασθηματικών αναγκών τους βρίσκουν όλο και λιγότερους λόγους για να φθονούν το αρσενικό».²⁰ Η Thompson πιστεύει ότι η κοινωνική πραγματικότητα μοιραία προκαλεί στις γυναίκες αισθήματα

τρανσεξουαλικά δεν επιβεβαιώνουν τη θέση του Freud ότι το βιολογικό φύλο επηρεάζει κυρίως τη συμπεριφορά. «Επιβεβαιώνουν αντίθετα μία από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις του: οι ψυχολογικές δυνάμεις είναι κρίσιμες στη διαμόρφωση της ανθρώπινης φυλετικής ταυτότητας (gender identity). Θα συμπλήρωνα μάλιστα ότι αυτές οι δυνάμεις μπορούν σχεδόν πάντα να υπερνικήσουν το βιολογικό.» R. Stoller, (1985), ο.π., σ. 346. Βλ. επίσης A. Ποταμάνου (1988), που παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα περίπτωση τρανσεξουαλισμού στο ελληνικό πολιτισμικό πλαίσιο.

Εξαιρέση στις παραπάνω τάσεις της σύγχρονης βιολογίας αποτελεί το αντιδραστικό «κοινωνικο-πολιτικό» φαινόμενο της κοινωνιοβιολογίας με πρώτο εκφραστή τον E.O. Wilson (1975). Την επιστημονική και μεθοδολογική επάρκεια της τάσης αυτής, που επιστρέφει στο βιολογικό ντετερμινισμό, αμφισβητεί η R. Bleier (1984). Βλ. και το συλλογικό έργο *Le Fait Féminin* (1978) που αποτελεί ανάλογη απάντηση. Την κοινωνικοπολιτική κριτική της θεωρίας κάθουν οι Z. Eisenstein (1982) και D. Haraway (1979).

18. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη δεκαετία που προηγήθηκε ένα νέο ρεύμα ανθρωπολογικών ερευνών αμφισβήτησε τη βιολογική βάση της διαφοράς των φύλων, αποδίδοντάς την σε πολιτισμικούς παράγοντες. Κοινωνίες με διαφορετική οργάνωση παρουσιάζουν και μεγάλες διαφορές στα φυλετικά γνωρίσματα, υποστηρίζει η M. Mead (1935). Η C. Thompson υιοθέτησε τις θέσεις αυτές.

19. C. Thompson (1941), (1942), (1943), (1950). Τα άρθρα της συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο: M. Green, ed. (1971).

20. C. Thompson (1941) σ. 276.

κατωτερότητας, η δε ανδροπρεπής συμπεριφορά γίνεται προϋπόθεση απαραίτητη για οποιαδήποτε επιτυχία στον ανδροκρατούμενο επαγγελματικό στίβο. «Το κορίτσι εκπαιδεύεται από νωρίς για να χωρέσει στον κατώτερο ρόλο του», αυτή δε η πρακτική, επιβλαβής για την ψυχική υγεία, οξύνεται σε μεταβατικές περιόδους με αποτέλεσμα «οι ανακολουθίες και οι συγκρούσεις να γίνονται μέρος της νευρωτικής σύγκρουσης του ατόμου, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζουν τη μορφή της νευρωτικής συμπεριφοράς».²¹

Σύμφωνα με την Thompson, το σύμπλεγμα ανδρισμού υπάρχει σε μια όμως κατά βάση παθολογική δομή του χαρακτήρα και δεν θα πρέπει να συγχέεται με την εικόνα της ανεξάρτητης και δραστήριας γυναίκας.²² Είναι σημαντικό να συγκρατήσουμε ότι η ίδια, πάντως, αναγνωρίζει, μέσα από την κλινική εμπειρία της, μια σχέση ανάμεσα στον αυστηρό έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας και τις δυσκολίες που συναντούν οι γυναίκες στον πνευματικό και κοινωνικό τομέα.

Στο έργο, πάλι, της νεο-φροϋδικής Karen Horney αμφισβητείται η δαιδαλώδης, κατά τον Freud, έκβαση του οιδιπόδειου και η «συνθηκολόγηση» του κοριτσιού με τον ευνουχισμό του. Η φυλετική ταυτότητα διευρύνεται με μια σημαντικότερη διάσταση: την αναπαραγωγική λειτουργία του γυναικείου φύλου. Η θέση αυτή εδραιώνεται και πάλι στη γυναικεία ανατομία, στην υπάρχουσα κοιλότητα και όχι στο «απόν όργανο». Η Horney θεωρεί τη μητρότητα αυθύπαρκτη, σημαντική λειτουργία και όχι συμβιβασμό για την απώλεια του πέους.²³ Υποστηρίζει ότι αυτή η δυνατότητα της γυναίκας προκαλεί άλλωστε συναισθήματα φθόνου στους άνδρες, γιατί τα φύλα επιθυμούν να αποκτήσουν συμβολικά αυτό που δεν έχουν. «Όταν καταλάβουμε», λέει αργότερα «ότι ο φόβος του ευνουχισμού στο αγόρι

21. Στο ίδιο, σ. 269. Το έργο της διατηρεί την επικαιρότητά του ακόμη και σήμερα, ιδιαίτερα στην ελληνική κοινωνία. Για μια κριτική παρουσίαση των πρωτοποριακών θέσεων της από φεμινιστική σκοπιά βλ. R. Moulton (1974), J. Williams (1978).

22. C. Thompson (1942).

23. K. Horney (1926 α) σ. 60.

είναι σε μεγάλο βαθμό η απάντηση του εγώ στην επιθυμία να είναι γυναίκα, δεν μπορούμε να συμμεριστούμε εντελώς την άποψη του Freud ότι η αμφισεξουαλικότητα εμφανίζεται καθαρότερα στο κορίτσι».²⁴

Δεν είναι μόνο ο φυλετικός ρόλος της γυναίκας στο έργο της Horney που αναβαθμίζεται σε ισότιμο με τον ανδρικό. Αναγνωρίζονται επίσης ως ανασταλτικοί παράγοντες τόσο η οικονομική εξάρτηση του γυναικείου φύλου όσο και ο αυστηρός έλεγχος της σεξουαλικότητας από τους άνδρες, που ελέγχουν κάθε πεδίο κοινωνικής δράσης. Σύμφωνα με αυτή τη θέση ο φθόνος του πέους δεν είναι παρά η συμβολική έκφραση της επιθυμίας για ιδιότητες που θεωρούνται ανδρικές και άρα προνομίους στον πολιτισμό μας.²⁵ Η ίδια πιστεύει ωστόσο ότι ορισμένες φορές έντονες, απωθημένες φιλοδοξίες διακατέχουν τις γυναίκες και προκαλούν σύμπλεγμα ανδρισμού. Η καταστρεπτική και εγωκεντρική διάσταση αυτών των επιμέρους ορμών αναγκάζει τη νευρωτική γυναίκα στην απόκρυψή τους, έστω και πίσω από την επίσης κοινωνικά απαγορευμένη επιθυμία του να είναι άνδρας.²⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Horney αναγνωρίζει την ύπαρξη φόβων που έχουν σχέση με ασυνείδητα αισθήματα ενοχής και για τα δύο φύλα: «το γενετήσιο άγχος του κοριτσιού όπως και ο τρόμος του ευνουχισμού στο αγόρι είναι σφραγισμένα από αισθήματα ενοχής και σ' αυτό οφείλεται η μακροχρόνια επιρροή τους». Όμως, λόγω της ανατομικής κατασκευής, ο γυναικείος φόβος εκφράζει «τη δική της αβεβαιότητα για την επικείμενη κύρωση».²⁷

Για τη Horney, όπως και για τον Freud, τα όρια μεταξύ φυσιολογικής και νευρωτικής προσωπικότητας είναι ασαφή, γιατί δεν ορίζουν ποιοτικά διαφορετικές καταστάσεις. Η ίδια όμως αμφισβητεί την υπεροχή των γενετικών παραγόντων στην ανάπτυξη των ατόμων καθώς και την αρχή ότι τα νευρω-

24. K. Horney (1932) σ. 144.

25. K. Horney (1939) σ. 108. Η ίδια έχει δεχθεί την επιρροή των ανθρωπολογικών ερευνών, όπως και η C. Thompson, και έχει κατηγορηθεί από το ψυχαναλυτικό κατεστημένο. Βλ. σχετικά R. Coles (1974).

26. K. Horney (1939) σ. 109. Και (1926b) σ. 79.

27. K. Horney (1926 α) σ. 69.

τικά φαινόμενα αφορούν συγκρούσεις της πρώιμης ηλικίας. Το αγχογόνο παρόν μπορεί εξίσου να αναγκάσει το άτομο σε νευρωτικές άμυνες.²⁸

Η Homey δεν δέχεται ότι οι γυναίκες, στο σύνολό τους, επιθυμούν να είναι υποταγμένες και εξαρτημένες. Για τα κοινωνικά αδύνατα άτομα «τα μαζοχιστικά φαινόμενα αντιπροσωπεύουν την προσπάθεια για ασφάλεια και ικανοποίηση από θέσεις εξάρτησης και αφάνειας». Δίνει, άρα, πολύ μεγαλύτερη έμφαση στους οικονομικούς, ιδεολογικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι «ευθύνονται για την ανάπτυξη μαζοχιστικών τάσεων στις γυναίκες».²⁹

Τέλος, στο θεωρητικό έργο της, βασισμένο στην κλινική της εμπειρία, βρίσκουμε συχνές αναφορές στη σχέση ερωτικής και πνευματικής δραστηριότητας των γυναικών και στην ύπαρξη αναστολών που συνοδεύονται από «τάσεις αυτο-υποδρασμού, φόβο αποτυχίας και επιτυχίας».³⁰ Ιδιαίτερα ως προς τα έφηβα κορίτσια η Homey επιχείρησε, ήδη από το 1934, μια τυπολογία των πιθανών μορφών που μπορούν να πάρουν οι ενδοψυχικές συγκρούσεις :

— Το κορίτσι απορροφάται από εξιδανικευμένες δραστηριότητες και απορρίπτει τον ερωτισμό.

— Το κορίτσι απορροφάται από ερωτικά ενδιαφέροντα και χάνει κάθε ικανότητα για πνευματικές ενασχολήσεις.

— Το κορίτσι «αποστασιοποιείται» συναισθηματικά και αδρανοποιείται σε όλους τους τομείς.

— Το κορίτσι αναπτύσσει λεσβιακές τάσεις.³¹

Η αμφισβήτηση της υποβάθμισης του φυλετικού ρόλου της γυναίκας, η σχετική μόνο σημασία του φθόνου του πέους στο έργο της, έφεραν τη Homey από νωρίς αντιμέτωπη με τις ορθόδοξες ψυχαναλυτικές θέσεις.³²

28. K. Homey (1937).

29. K. Homey (1939) σ. 113.

30. Στο ίδιο, σ. 109. Όπως ανέφερα ο Freud είχε ήδη επισημάνει το γεγονός ότι οι αναστολές των γυναικών στον ερωτικό και πνευματικό τομέα είναι ιδιαίτερα ισχυρές.

31. K. Homey (1934) σ. 234.

32. Το 1941 η K. Homey υποχρεώθηκε σε παραίτηση από το Ινστιτούτο της Νέας Υόρκης, όπου ήταν πρόεδρος. Η C. Thompson και τρία άλλα μέλη παραιτήθηκαν προς υποστήριξη και διαμαρτυρία για την παραίτησή της. Βλ. J. Strouse (1985) σ. 374.

Την ίδια θέση, όσον αφορά τη σπουδαιότητα της αναπαραγωγικής λειτουργίας ως δομικό στοιχείο της γυναικείας προσωπικότητας, θα υποστηρίξει τριάντα χρόνια αργότερα και ο ψυχαναλυτής Eric Erikson. Γι' αυτόν «η ύπαρξη ενός παραγωγικού εσωτερικού χώρου σε ασφαλή θέση, στο κέντρο του γυναικείου σώματος, έχει μεγαλύτερη σημασία και γνησιότητα από ό,τι το απόν εξωτερικό όργανο».³³

Μια τέτοια θέση αποκαθιστά τις ιδιότητες του γυναικείου φύλου και μεταμορφώνει το αρνητικό φροϋδικό πρότυπο σχέσεων μάνας και κόρης σε θετικό. Η προοιδιαπόδεια σχέση ισχυροποιείται, ενώ μεταβάλλεται «η παθητική αποδοχή του φυλετικού ρόλου σε δυναμική ταύτιση με το γυναικείο ρόλο, εναρμονισμένο με την ύπαρξη ωθηκών, μήτρας και κόλπου».³⁴

Με βάση παρατηρήσεις από διαχρονικές έρευνες με παιδιά, ο Erikson διαπιστώνει ότι αγόρια και κορίτσια στην εφηβεία κάνουν διαφορετική χρήση του χώρου. Τα κορίτσια δίνουν έμφαση στον εσωτερικό ενώ τα αγόρια στον εξωτερικό χώρο. Στις κατασκευές των αγοριών υπερισχύουν «το ύψος, η πτώση, η έντονη κίνηση» ενώ στις κατασκευές των κοριτσιών υπερισχύει «ο εσωτερικός χώρος, στατικός, ανοιχτός ή περιφραγμένος, ειρηνικός ή παραδιασμένος».³⁵ Ο ίδιος αναγνωρίζει στις κατασκευές την προβολή του σώματος των εφήβων και τη διαφορετική αίσθηση που έχουν τα φύλα για το σώμα τους, όπως προβάλλεται στο παιχνίδι. Συσχετίζει αυτές του τις διαπιστώσεις με τη διαφορετική μορφολογία και λειτουργία των φύλων.

Ο Erikson πιστεύει ότι «η ύπαρξη του εσωτερικού παραγωγικού χώρου εκθέτει από νωρίς τη γυναίκα και σε μια ιδιαίτερη αίσθηση μοναξιάς, στο φόβο ενός εσωτερικού κενού, μια αίσθηση αποστέρησης των θησαυρών, μη ολοκλήρωσης και αποξήρασης.» Με άλλα λόγια, αποδίδει την ιδιαίτερη ποιότητα της γυναικείας κατάθλιψης στην ανατομία. «Στη γυ-

33. E. Erikson (1968) σ. 296. Ο Erikson, όπως είναι γνωστό, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του στη μελέτη της ανάπτυξης της ταυτότητας. Η J. Williams (1978) σχολιάζει το έργο του (Erikson 1959, 1963): «Αν και οι οκτώ ηλικίες του ανθρώπου (man) είναι επίσης οι οκτώ ηλικίες της γυναίκας, όλα τα παραδείγματά του είναι ανδρικά.» σ. 50.

34. E. Erikson (1968) σ. 303.

35. Στο ίδιο, σ. 299.

ναικεία εμπειρία ο εσωτερικός χώρος είναι στο κέντρο της απελπισίας όπως είναι δυνάμει και στο κέντρο της ολοκλήρωσης. Αλλά η αίσθηση κενού είναι η θηλυκή μορφή *ολέθρου*.³⁶

Παρά τις επιθέσεις που ακολούθησαν τη δημοσίευση του άρθρου για τον *Εσωτερικό Χώρο*,³⁷ ο Erikson δεν αλλάζει ουσιαστικά τις αρχικές του θέσεις, όπως προκύπτει από το άρθρο-απάντηση³⁸ του 1974: η ψυχοσεξουαλική διάσταση της γυναικείας ταυτότητας, αν και επιτρέπει σήμερα την εκπαίδευσή της σε επαγγελματικούς και κοινωνικούς ρόλους, έχει πάντα σαν τελικό στόχο το ρόλο της ως συζύγου και μητέρας.

Την αμφισβήτηση των θέσεών του που ανάγουν τη γυναικεία κοινωνική ταυτότητα στον παραδοσιακό ρόλο, εδραιωμένο στη μορφολογία των γενετικών οργάνων, αποδίδει ο ίδιος σε αντιστάσεις. Αντιστάσεις που, κατά τη γνώμη του, έχουν σχέση με την άρνηση της ύπαρξης ασυνείδητων κινήτρων, ιδιαίτερα σε ό,τι εμφανίζεται ως «φυσικό στίγμα του φύλου».³⁹ «Η ιδέα ότι κυριαρχούμεθα ασυνείδητα από το σώμα μας και ότι δεν έχουμε επιλογή στο πώς να το χρησιμοποιήσουμε αυτόβουλα προκαλεί τον πιο έντονο θυμό».⁴⁰

Αργότερα ο Erikson εμφανίζεται πιο μετριοπαθής. Στα τελευταία έργα του φαίνεται να πιστεύει ότι η λύση βρίσκεται στη δημιουργική παραδοχή της ύπαρξης αρσενικών και θηλυκών ιδιοτήτων, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Η παραδοχή αυτή υπόσχεται άλλωστε και έναν ποιοτικά διαφορετικό πολιτισμό από το σημερινό.⁴¹

36. Στο ίδιο, σ. 305.

37. Σχετικά βλ. K. Millet (1971) και E. Janeway (1971).

38. E. Erikson (1974a).

39. E. Erikson (1974b). «Σε κάθε καταπιεσμένη ομάδα, η οποία χαρακτηρίζεται από στίγματα που σημαίνουν μια αμετάκλητη διαφορά από τον κυρίαρχο τύπο, υπάρχει μια δομική ενδοψυχική ανελευθερία, η οποία δεν λύεται με την απλή υπόσχεση πολιτικής και οικονομικής ισοτιμίας, όσο και αν είναι αδύνατη χωρίς αυτήν.» (σ. 114).

40. Στο ίδιο, σ. 322. Παρά το γνωστό φιλογυνισμό του Erikson, η θέση αυτή μοιάζει μακρινός απόηχος μιας παλαιότερης: «δεν πρέπει να επιτρέψουμε στους εαυτούς μας να κλονιστούν στα συμπεράσματα αυτά από τις αντιρρήσεις των φεμινιστριών, που θέλουν να μας αναγκάσουν να θεωρήσουμε τα δύο φύλα εντελώς ίσα ως προς τη θέση και την αξία». Freud (1925) σ. 197.

41. E. Erikson (1974b).

Η φεμινιστική αμφισβήτηση

Το κίνημα της δεκαετίας του '60 για την Απελευθέρωση των Γυναικών⁴² ήρθε να αμφισβητήσει τις ανδροκεντρικές, θεωρητικές αυτές τάσεις της ψυχανάλυσης και κυρίως την εδραίωσή τους στις ανατομικές διαφορές των φύλων.

Οι φεμινίστριες στην Ευρώπη και στην Αμερική κατήγγειλαν δυναμικά την πατριαρχική, ιεραρχική δομή της κοινωνίας όσον αφορά τα φύλα, στηρίζοντας τις θέσεις τους στην ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτικής εμπειρίας των γυναικών. Η γυναικεία ψυχολογία, υποστηρίζουν, μπορεί να κατανοηθεί μόνο στην ιστορικότητά της, μέσα από τη μελέτη των μεταβλητών κοινωνικών προσδοκιών και της επιρροής τους στον ψυχισμό των ατόμων.

Η σύγχρονη αυτή θεώρηση απορρίπτει κατηγορηματικά το βιολογικό ντετερμινισμό που με κύριο εκφραστή τον Freud εδραιώνει ως «φυσική» την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών.

Ο Freud υπήρξε, σύμφωνα με την Kate Millet,⁴³ η ισχυρότερη αντιεπαναστατική δύναμη της περιόδου 1930-60, περίοδο που το διεκδικητικό γυναικείο κίνημα δέχεται σκληρότατες επιθέσεις, οι οποίες αναχαιτίζουν την πρόοδό του, ιδιαίτερα στα μεταπολεμικά χρόνια. «Τραγική ειρωνεία» θεωρεί η Millet τη χρήση του πρωτοποριακού, κατά τα άλλα, έργου του Freud (θεωρία του ασυνείδητου, παιδική σεξουαλικότητα) για την επιστημονική κάλυψη της κοινωνικής κατωτερότητας του γυναικείου φύλου — κάλυψη εξαιρετικά αποτελεσματική, που επηρέασε όλη τη σκέψη του 20ου αιώνα, όσον αφορά την ανε-

42. Το σύγχρονο φεμινιστικό κίνημα, που ονομάστηκε «Δεύτερο Κύμα του Φεμινισμού», τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του '60, συμπίπτει δε η δραστηριοποίησή του χρονικά σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Βλ. S. Firestone (1970), όπου η συγγραφέας εξηγεί και την προτίμηση του όρου «απελευθέρωση» αντί «χειραφέτηση» ή «ισότητα», που παραπέμπουν και πάλι στην κατάταξη σύμφωνα με το φύλο και την απλή εξίσωση των ρόλων ανδρών και γυναικών, χωρίς να αμφισβητούν τη νομιμότητά τους, σ. 49.

43. K. Millet (1971). Η Millet μαζί με τις B. Friedan (1963), S. Firestone (1970) και G. Greer (1970) επηρέασαν σημαντικά το σύγχρονο γυναικείο κίνημα, ιδιαίτερα στις αγγλόφωνες χώρες. Κοινό σημείο τους ότι απορρίπτουν τις θέσεις του Freud σε ό,τι αφορά τις γυναίκες.

παρκώς επεξεργασμένη άλλωστε, όπως παρατηρεί και ο ίδιος, θεωρία του για τη γυναικεία σεξουαλικότητα.

Συνεπεί με την πατριαρχική θεώρηση του κόσμου, «οι λανθασμένες φροϋδικές ερμηνείες για το γυναικείο χαρακτήρα βασίστηκαν ωστόσο σε κλινικές παρατηρήσεις μεγάλης εγκυρότητας»,⁴⁴ που απέδιδαν πιστά τη διαμαρτυρία των καταπιεσμένων στην πλειοψηφία τους γυναικών της αστικής τάξης, στις αρχές του αιώνα. Αυτή η υψηλή ποιότητα των παρατηρήσεων του εξηγεί, για τη Millet, τη γενικότερη επιρροή του, που υπήρξε ιδιαίτερα δυσμενής για τις γυναίκες.

Η κριτική στάση απέναντι στο έργο του Freud από γυναίκες θεωρητικούς δεν είναι καινούρια. Έχει την αφετηρία της στο επαναστατικό για την εποχή του έργο της Simone de Beauvoir, μοναδικό ως προς τη θεματολογία του, που συμπυκνώνεται στο γνωστό πλέον αφορισμό: «Δεν γεννιόμαστε γυναίκες, γινόμαστε».⁴⁵

Η συγγραφέας καταγγέλλει τους κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς και ψυχολογικούς παράγοντες που μέσα στους αιώνες κατασκεύασαν τη γυναίκα ως «Άλλη», «αντικείμενο» των ανδρών στην πατριαρχική κοινωνία.⁴⁶

Η διαμόρφωση της ψυχολογικής οντότητας της γυναίκας, ως ελεύθερου και αυτόνομου όντος, υπονομεύεται από τους μηχανισμούς αλλοτρίωσης μας κοινωνίας όπου μόνο «ο φαλλός ενσαρκώνει το υπερβατικό».⁴⁷ Το μικρό αγόρι αν και αισθάνεται να το «υπερβαίνει» ο πατέρας — η φροϋδική έννοια «του συμπλέγματος ενουχιισμού» αποδίδεται στο έργο της με υπαρκτική ορολογία — έχει τη δυνατότητα να αλλοτριωθεί και να αναγνωριστεί ταυτόχρονα στο δικό του πένος, το *alter ego* του.

44. K. Millet (1969) σ. 179.

45. S. de Beauvoir (1949). Πρέπει εξάλλου να αναφερθεί και το επίσης σημαντικό για την εποχή του έργο της αγγλίδας κοινωνιολόγου V. Klein (1945). Η συγγραφέας παρατηρεί με οξυδέρκεια: «Φαίνεται αληθοφανές στον Freud και στη σχολή του ότι το ήμισυ της ανθρωπότητας θα είχε βιολογικούς λόγους να αισθανθεί σε μειονεκτική θέση επειδή δεν έχει αυτό που κατέχει το άλλο ήμισυ (αλλά όχι τανάπαλιν)» σ. 83.

46. Όπως σημειώνει η ίδια (1949), η ανάλυσή της οφείλει πολλά στην ανέκδοτη τότε εργασία του Lévi-Strauss *Les Structures élémentaires de la Parenté*, (1949).

47. S. de Beauvoir (1949), I, σ. 64.

Το κορίτσι όμως που στερείται «απτού» οργάνου «οδηγείται να τοποθετήσει ολόκληρο τον εαυτό του ως αντικείμενο, ως Άλλη».⁴⁸

Η Beauvoir στο έργο της απορρίπτει την ψυχαναλυτική ερμηνεία τόσο για το βιολογικό ντετερμινισμό που τη διαπερνά όσο και για την κυρίαρχη σημασία που αποδίδει στα ασυνείδητα κίνητρα και στη σεξουαλικότητα, καθώς και την επιρροή τους στη διαμόρφωση της φυλετικής ταυτότητας.

«Η γυναίκα», λέει, «δεν καθορίζεται ούτε από τις ορμόνες της ούτε από μυστηριώδη ένστικτα αλλά από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται μέσα από ξένες συνειδήσεις το σώμα της και τη σχέση της με τον κόσμο».⁴⁹ Θεωρεί ωστόσο ότι, όπως η γυναίκα δεν μπορεί απλά να θεωρηθεί βιολογικός οργανισμός που καθορίζεται από τη σεξουαλικότητα, άλλο τόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά οικονομική οντότητα, ερμηνεία που δίνει για τη θέση της ο ιστορικός υλισμός. «Αν δεν υπήρχε μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση η πρωτογενής κατηγορία του Άλλου, και η πρωτογενής επίσης διεκδίκηση κυριαρχίας επί του Άλλου, η ανακάλυψη του χαλκού δεν θα είχε επιφέρει την καταπίεση της γυναίκας».⁵⁰

Το μέγαλωμα των κοριτσιών συνίσταται σε μια μακριά σειρά αποστερήσεων και καταπιέσεων που στοχεύουν στην

48. Στο ίδιο, σ. 64. O. J. Berger (1985) επισημαίνει: «οι άνδρες δρουν, οι γυναίκες παρουσιάζονται ... αυτό καθορίζει όχι μόνο τις περισσότερες σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών αλλά και τη σχέση των γυναικών με τον εαυτό τους. Ο εσωτερικός επιθεωρητής της γυναίκας είναι γένους αρσενικού, η επιθεωρούμενη θηλυκού. Με αυτό τον τρόπο η γυναίκα μετατρέπει τον εαυτό της σε αντικείμενο — ιδιαίτερα αντικείμενο της όρασης: θέμα». σ. 47. Η S. Rowbotham (1973) περιγράφει τη συνειδητοποίηση αυτής της κατάστασης. «Η σκέψη μας, η συμπεριφορά μας, οι συλλογικές αναπαραστάσεις που μας αφορούν, διαμορφωμένες από την πατριαρχική ιδεολογία, μας κάνουν "παρατηρητές" του εαυτού μας ως Άλλου». σ. 41.

49. S. Beauvoir (1949), II, σ. 495.

50. Στο ίδιο, σ. 74. Η συγγραφέας αναφέρεται στη γνωστή θέση του Engels (1884), σύμφωνα με την οποία η κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες συμπύκνωση με την ιδιοκτησία και την κατάργηση του μητρικού δικαίου. Τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα αμφισβητούν την ύπαρξη κοινωνιών με αμιγώς μητριαρχική οργάνωση. Όπως παρατηρεί η F. Heiliger, συνήθως γίνεται σύγχυση ανάμεσα στην έννοια «μητριαρχία» και τη «μητρογονική οργάνωση της συγγένειας», στο E. Sullerot (1978) σ. 398. Βλ. επίσης J. Bamberger (1974), P. Webster (1975), Σ. Γεωργούδη (1983).

αφαίρεση του δικαιώματος της Υποκειμενικότητάς τους. Η αλλοτρίωση όμως των γυναικών, η «ενδοκοσμικότητα» (impenence) στην οποία καταδικάζονται, δεν γίνεται —λέει η Beauvoir— χωρίς και τη δική τους «συναίνεση». Συναίνεση που βασίζεται στην εσωτερικευση της κυρίαρχης αρνητικής εικόνας του φύλου αλλά και σε κάτι άλλο ακόμη. «Στην τάση του υποκειμένου να αναλάβει την ευθύνη της ύπαρξής του συνυπάρχει η αντίρροπη τάση του να αποδράσει από την ελευθερία και να τοποθετηθεί ως αντικείμενο ... αποφεύγοντας έτσι το άγχος και την ένταση μιας αυθεντικά διωμένης ύπαρξης».⁵¹

Είκοσι πέντε χρόνια αργότερα, η γαλλίδα ψυχανάλυτριά Lucy Irigaray⁵² προσεγγίζει το φροϋδικό έργο κριτικά, όχι για να το απορρίψει στο σύνολό του αλλά, αντίθετα, για να «αναλύσει» αυτό που θεωρεί ότι αποτελεί την τυφλή κηλίδα του: τη θεωρία της διαφοράς των φύλων.

Η γυναίκα έτσι όπως ορίζεται στην πατριαρχική κοινωνία από την αρχαιότητα ως σήμερα δεν είναι παρά η «Άλλη του άνδρα», το είδωλο του εαυτού του αναποδογυρισμένο στον κόιλο καθρέφτη του Πλάτωνα. Ο άνδρας αδυνατώντας να «δει» τη διαφορά προβάλλει το φόβο ευνουχισμού, που διακατέχει τον ίδιο, σ' ένα άλλο σώμα, που παρουσιάζει μίαν «έλλειψη» στη θέση που θα έπρεπε να υπάρχει ο φαλλός.⁵³

Ο «τετελεσμένος ευνουχισμός» του μικρού κοριτσιού —ο Freud το αποκαλούσε «μικρόν άντρα»—, προσφέρει στο δλέμμα τη «δυνατότητα μιας αορατότητας».⁵⁴ Προσφέρει, δηλαδή, μιαν επιφάνεια όπου ο άνδρας προβάλλει το φόβο, ξεκινώντας έτσι τον κίνδυνο που απειλεί τον ίδιο. Η Irigaray, ξεκινώντας από το φροϋδικό συσχετισμό της τύφλωσης με το θάνατο του πατέρα

51. S. de Beauvoir (1949), I, σ. 23.

52. L. Irigaray (1974). Για μια ενδιαφέρουσα συνθετική ανάγνωση του έργου της βλ. Toril Moi (1985). Η Irigaray εκδιώχθηκε από την École Freudienne του Lacan μετά από την έκδοση του βιβλίου της *Speculum*.

53. Η «ορατότητα» του οργάνου, ως μοναδικό κριτήριο για τη συγκρότηση της ψυχοσεξουαλικής ταυτότητας, αμφισβητήθηκε έντονα, όπως είδαμε, από την K. Homey και τον E. Erikson. Τη «φαλλο-κεντρική» διάσταση της φροϋδικής θέσης είχε καταγγείλει και ο ψυχαναλυτής E. Jones (1927).

54. L. Irigaray (1974) σ. 53.

και το φόβο του ευνουχισμού,⁵⁵ κάνει λόγο για φαλλική κυριαρχία του δλέμματος.⁵⁶

Το έργο της Irigaray είναι μια πραγματεία επί των «αντι-κατοπτρισμών» της πραγματικότητας. Ο άνδρας, έχοντας κτίσει τον πολιτισμό που υπακούει στο Νόμο του πατέρα, «δεν μπορεί πια να διακρίνει, να φανταστεί, να αισθανθεί, αυτό που συμβαίνει πίσω από την οθόνη, πίσω από τις ... ιδανικές προβολές του»,⁵⁷ δεν μπορεί να αναγνωρίσει τη γυναικεία μορφή «πίσω από τον καθρέφτη».

Η Irigaray προχωρεί περισσότερο: Η λύση στο σημερινό πρόβλημα της γυναίκας, είναι να μην διεκδικήσει την κοινωνική της συμμετοχή, τα ίσα δηλαδή δικαιώματα, «... την πρόσβαση στον “ανδρισμό”, σ' έναν κόσμο που της είναι απαγορευμένος και σφραγισμένος από τη φαλλική ηγεμονία».⁵⁸

Ωστόσο η εναλλακτική θεώρηση, που η ίδια προτείνει στη συνέχεια,⁵⁹ καθιστά ιδιαίτερα ολισθηρό το έδαφος αφού γυναίκα και υγρό στοιχείο, γυναίκα και φύση, ταυτίζονται, για

55. Στο ίδιο σ. 231. Αναφέρεται στο «Uncanny» του Freud (1919), όπου ο θάνατος του πατέρα συνδέεται με το φόβο της τύφλωσης και ο Άνθρωπος-από-Άμμο, σύμβολο του πατέρα, διαταράσσει την αγάπη και την ένωση ... (με τη μητέρα).

56. Τη διαμορφωτική δύναμη του ανδρικού δλέμματος στην πατριαρχική κοινωνία ανέλυσαν παραδειγματικά οι σύγχρονοι κριτικοί του κινηματογράφου: «Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε οποιοδήποτε φιλμ του Hollywood για να καταδείξουμε πώς η δύναμη ελέγχου του ανδρικού δλέμματος», της ίδιας της μηχανής λήψης και του άνδρα πίσω από αυτή, «εξωθεί τη γυναίκα στη σιωπή, την απουσία και την περιθωριοποίηση». «Στον κινηματογράφο η γυναίκα παρουσιάζεται ως κατεξοχήν θέαμα, σώμα, σεξουαλικό αντικείμενο. Ολόκληρο το κερμί της γίνεται φετίχ, για να ακυρώσει τον ευνουχισμό της φαλλικής μητέρας και να καθησυχάσει τον άντρα». E. A. Kaplan (1983) σ. 36. Βλ. και A. Kuhn (1985), C. Brunson (1986).

57. L. Irigaray (1974) σ. 454.

58. Στο ίδιο, σ. 148.

59. L. Irigaray (1977) σ. 103. Η άποψη αυτή εγγράφεται στο γενικότερο προβληματισμό για τις σχέσεις φεμινισμού, «γυναικείας» γραφής και γλώσσας, όπως διαμορφώθηκε στη Γαλλία, κατά τα τέλη της δεκαετίας του '70 κυρίως, κάτω από την επιρροή του J. Lacan. Τις θέσεις αυτές, τις οποίες εξέφρασαν αν και πολύ διαφορετικά μεταξύ τους οι L. Irigaray, H. Cixous, J. Kristeva, κ.α., ανέκρουσαν ως επικίνδυνα «βιολογίζουσες» οι *Questions Féministes* και οι *Nouvelles Questions Féministes*, με σειρά άρθρων. Να θυμίσω ότι παραπλήσιο προβληματισμό με τις πρώτες είχε εγκαινιάσει, πολύ νωρίτερα, η M. Duras με το σημαντικό φιλολογικό και κινηματογραφικό έργο της. Βλ. M. Duras - X. Gauthier (1974) καθώς και τη σχετική ανάλυση της M. Marini (1977). Για μια πολύ ενδιαφέρουσα συνθετική παρουσίαση του γαλλικού φαινομένου βλ. Toril Moi (1985).

μιαν ακόμη φορά, αναγγέλλοντας μια «ουσία» της γυναίκας πριν από τη μεταμόρφωση.⁶⁰

Τελικά, ύστερα από τη δημοσίευση του *Δεύτερου Φύλου*, το σύμπλεγμα ευνουχισμού αποκτά εντελώς διαφορετική σημασία στο έργο των γυναικών θεωρητικών, και επ' ουδενί λόγω αναφέρεται πια στην ανατομία του φύλου. Η φαντασίωση του ευνουχισμού είναι διασμός που γίνεται στις γυναίκες και τείνει να επιβάλει το σημαίνον «γυναίκα = ευνουχισμένη» αποκλείοντας κάθε δυνατότητα ταύτισης με το «Γενικό Ον», λέει η Monique Plaza.⁶¹

Ωστόσο αυτή η ίδια, αν και αμφισβητεί τη φροϋδική ερμηνεία της φαλλικής υπεροχής, θεωρεί ότι οι θεωρητικές κατασκευές της κλασικής ψυχανάλυσης αναδεικνύουν παρά ταύτα την τεράστια σημασία της διαφοροποίησης των φύλων στην πατριαρχική κοινωνία.

Η Plaza σ' αυτό ακριβώς το σημείο συναντά την υπέρμαχο του Freud και της ψυχανάλυσης Juliet Mitchell,⁶² η οποία υποστηρίζει ότι απορρίπτοντας ως ατελή τη θεωρία της διαφοράς των φύλων, απορρίπτουμε ταυτόχρονα σημαντικές πληροφορίες για την ψυχολογία των γυναικών: «αποκηρύσσοντας και παρερμηνεύοντας την ψυχανάλυση χάνουμε μια επιστήμη που είναι κρίσιμη για την κατανόηση των ιδεολογικών και ψυχολογικών διαστάσεων της καταπίεσης».⁶³

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και για τη Mitchell η σημασία του φαλλού είναι συμβολική και δεν αναφέρεται στην εξουσία του συγκεκριμένου ατόμου που λειτουργεί ως φορέας απαγό-

60. Στο κριτικό άρθρο της η M. Plaza (1977) προειδοποιεί για τους κινδύνους που ελλοχεύουν σ' αυτή τη θεωρία της Igaray, που βλέπει τη «Γυναίκα» έξω από την ιστορία και τον πολιτισμό και που οδηγεί τη συγγραφέα μοιραία στην παγίδα του βιολογισμού: Ενώ προς στιγμήν η L. Igaray φάνηκε να αποδίδει στην καταπίεση όλα τα χαρακτηριστικά που η ιδεολογία συνδέει με τις γυναίκες, ως ιδιότητες του Αιώνιου Θηλυκού, τελικά έφτασε να τα ανάγει στην Ουσία, στο «Γυναικείο Ον», σ. 115. Στην ίδια γραμμή κινείται και η E. S. Person, η οποία στο άρθρο της (1980) για τη γυναικεία (και ανδρική) ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη καταρρίπτει τη «δημοφιλή πεποίθηση» ότι «η σεξουαλικότητα είναι έμφυτη δύναμη που επιτυγχάνει την ιδανική της έκφραση μόνο όταν είναι ελεύθερη από πολιτισμικές αναστολές». σ. 36.

61. M. Plaza (1977) σ. 110.

62. J. Mitchell (1974).

63. Στο ίδιο, σ. 301.

ρευσης. Αυτή τη συμβολική δύναμη και τις ασυνείδητες προεκτάσεις της στον ψυχισμό δεν φαίνεται να αναγνωρίζουν «οι φεμινίστριες κριτικοί που πιστεύουν στην υπεροχή της κοινωνικής πραγματικότητας και τη συνειδητή επιλογή».⁶⁴

Η ίδια πιστεύει ότι χωρίς την κατανόηση των νόμων του ασυνείδητου δεν θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σ' ένα νέο ορισμό της θηλυκότητας και προτείνει να θεωρήσουμε τη φροϋδική θεωρία, που δομείται πάνω στην έννοια της πατριαρχίας, ως «αφετηρία μιας εξήγησης για την υποδεέστερη και αλλότρια (δεύτερο φύλο) ψυχολογία των γυναικών στην πατριαρχία».⁶⁵

Η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης

Αν στην ψυχαναλυτική θεωρία, ιδιαίτερα στο έργο του Freud αλλά και στις μετέπειτα τοποθετήσεις άλλων ψυχαναλυτών, η βιολογία και οι εσωτερικοί παράγοντες εμφανίζονται ως λιγότερο ή περισσότερο υπεύθυνοι για τις διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα φύλα, η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης (Social Learning Theory) τοποθετείται σ' ένα διαφορετικό επίπεδο.

Σύμφωνα με τους κύριους εκπροσώπους της οι διαφορές που παρατηρούμε στην προσωπικότητα και στη συμπεριφορά των δύο φύλων δεν θα πρέπει να αποδοθούν στη ανατομική τους κατασκευή αλλά, κατά κύριο λόγο, στη διαφορετική αγωγή.⁶⁶

Πράγματι, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών από την πιο τρυφερή ηλικία διακρίνεται από τις πολύ διαφορετικές προσδοκίες της οικογένειας και του περιβάλλοντος ανάλογα με το

64. Στο ίδιο, σ. 355.

65. Στο ίδιο, σ. 402.

66. A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 12. Επί παραδείγματι έρευνα σε 110 χώρες των H. Barry III et al. (1957) επιβεβαίωσε την υπεροχή των πολιτισμικών έναντι των βιολογικών παραγόντων. Και βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε την ώθηση προς την κατεύθυνση αυτή από το κλασικό έργο της M. Mead (1935), αλλά και (1949), όπου διαφαίνεται η ψυχαναλυτική επιρροή στις αρχικές θέσεις της.

φύλο.⁶⁷ Οι διαφορές των φύλων ανάγονται, δηλαδή, στο πλέγμα των επιταγών και των απαγορεύσεων που χαρακτηρίζει τους φυλετικούς ρόλους μιας δεδομένης κοινωνίας και στους οποίους καλούνται και εν μέρει εξαναγκάζονται να συμμορφωθούν τα παιδιά.

Η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης βασίζεται στις ίδιες αρχές που διέπουν τη Θεωρία της Συμπεριφοράς (Behaviorism). Το σχήμα ερέθισμα-απάντηση-ενίσχυση, δηλαδή η τιμωρία ή η αμοιβή από το περιβάλλον που συνοδεύει μια δεδομένη συμπεριφορά και διευκολύνει τη μάθηση, είναι και εδώ κεντρικό.

Την κριτική ενός τέτοιου «απλουστευτικού» σχήματος, που δίνει έμφαση στους εξωγενείς παράγοντες για να εξηγήσει την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αντικρούει ο Albert Bandura ως παρεξήγηση της θεωρίας. Η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν διαμορφώνεται αυτόματα με την απλή ενθάρρυνση, δεδομένου ότι «οι άνθρωποι δεν αντιδρούν αυτόματα στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, τα ερμηνεύουν», οι πράξεις τους επομένως είναι ένα σύνθετο γνωστικό αποτέλεσμα ποικίλων εξωτερικών πληροφοριών, πράξεων του παρελθόντος και προβολής τυχόν επιπτώσεών τους στο μέλλον.⁶⁸

Ο Bandura απορρίπτει, επομένως, το σχήμα S-R (ερέθισμα - απάντηση) και προτείνει την έννοια του «συστήματος ρύθμισης» για να περιγράψει την επιτυχή κοινωνικοποίηση «που απαιτεί τη σταδιακή αντικατάσταση των εξωτερικών κυρώσεων και απαιτήσεων από συμβολικούς και εσωτερικούς μηχανισμούς ελέγχου» και προϋποθέτει συνεχή αλληλεπίδραση από-μο και περιβάλλοντος.⁶⁹

Οι πλέον σύγχρονες και προωθημένες θέσεις αυτής της θεωρίας εξηγούν την κοινωνικοποίηση των παιδιών όσον αφορά τους φυλετικούς ρόλους μέσω της μίμησης.

Τα παιδιά μαθαίνουν τους μελλοντικούς ρόλους παρατηρώντας τη συμπεριφορά των ενηλίκων, κυρίως των γονιών. Αυ-

67. A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 48.

68. A. Bandura (1977) σ. 21. W. Mischell (1966) σ. 62. Βλ. και Μ. Νασιάκου (1982). Ιδιαίτερα το κεφ.: «Η θεωρία της Γνωστικοκοινωνικής μάθησης» σ. 87.

69. A. Bandura (1977) σ. 43.

τό γίνεται είτε με την άμεση παρατήρηση και μίμηση⁷⁰ προτύπων συμπεριφοράς που τους προτείνονται στην καθημερινή ζωή (διαμορφωτική μάθηση, (modeling)), είτε με τη μίμηση μέσω του παίχνιδιού και των φαντασιώσεων.⁷¹

Τη συμπεριφορά που μαθαίνουν, τους ρόλους ανδρών και γυναικών, θα τη χρησιμοποιήσουν στο μέλλον σύμφωνα με την αρχή της «ανεσταλμένης μίμησης» (delayed imitation).⁷²

Εκτός από το σημαντικό χώρο της οικογένειας, καθοριστική είναι και η επιρροή των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Η τάση για μίμηση των συμβολικών μοντέλων αποδεικνύει ότι τα μέσα ενημέρωσης είναι ισχυροί διαμορφωτικοί παράγοντες.⁷³

Η επιλεκτική ενίσχυση από γονείς, δασκάλους και περιβάλλον, διαμορφώνει σταδιακά στα παιδιά όλο και περισσότερα σχήματα συμπεριφοράς που έχουν άξονα το φύλο, επηρεάζοντας τις δραστηριότητες, τις σκέψεις και τα συναισθήματα.

Γίνεται φανερό από όσα προηγήθηκαν ότι μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο τα κορίτσια τείνουν να μιμηθούν το μητρικό πρότυπο και τα αγόρια το πατρικό, χωρίς δέδαια αυτό να αποκλείει την επιλεκτική μίμηση χαρακτηριστικών και των δύο γονιών.⁷⁴ Η κυρίαρχη αυτή τάση οδηγεί κάποτε και στη σύγχυση, όταν τα μικρά κορίτσια πιέζονται να μιμηθούν το πρότυπο της κοινωνικά αδύνατης μητέρας ενώ, όπως προκύπτει από τις εμπειρικές έρευνες, τα παιδιά μιμούνται το πρότυπο μεγαλύτερου κύρους καθώς και τις αξίες και τις πεποιθήσεις του.⁷⁵

70. A. Bandura (1969a) σ. 162. Οι θεωρητικοί της Κοινωνικής Μάθησης χρησιμοποιούν τον όρο «μίμηση» αντί του ψυχαναλυτικού «ταύτιση», που τον θεωρούν σκοτεινό και ασαφή, για να περιγράψουν «πανομοιότυπες αντιδράσεις», την τάση δηλαδή του ατόμου «να αναπαράγει πράξεις, στάσεις ή συναισθηματικές αντιδράσεις, πραγματικές ή που προσφέρονται από συμβολικά πρότυπα.» A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 89.

71. A. Bandura (1969 a) σ. 133.

72. A. Bandura et al. (1963).

73. A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 49. Για παράδειγμα, η τηλεόραση διδάσκει τα παιδιά όχι μόνο πώς να συμπεριφέρονται ανάλογα με το φύλο τους αλλά και τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία: «η τηλεόραση διδάσκει στα παιδιά ότι αγόρια και κορίτσια είναι το ίδιο σημαντικά, αλλά ότι οι άνδρες είναι πιο σημαντικοί από τις γυναίκες.» C. Winick and ass. αναφέρεται στο F. Elkin, G. Handel (1984) σ. 225. Για την καταγγελία της φυλετικής διάκρισης στη διαφήμιση βλ. L. Komisar (1971), S. de Beauvoir (1983).

74. A. Bandura, R. Walters (1963) σ. 99.

75. A. Bandura (1969 b).

Παρά ταύτα τα άτομα τείνουν να συμμορφώνονται στις προσδοκίες των ρόλων. Η «εξαρτημένη μάθηση υψηλότερου επιπέδου» (higher order conditioning) εξηγεί, κατά τον Walter Mischell,⁷⁶ τη συμμόρφωση αυτή μέσα από τη διαμορφωτική δύναμη των λέξεων και των συμβόλων, που έχουν συνδεθεί με τις κατηγορίες του φύλου. Οι λέξεις δρουν αυτόματα ως ερεθίσματα που παραπέμπουν στον αρσενικό ή στο θηλυκό ρόλο.⁷⁷

Όπως γράφει ο Basil Bernstein: «το άτομο, μάθαινοντας να υποτάσσει τη συμπεριφορά του στον γλωσσικό κώδικα, μέσω του οποίου πραγματώνεται ο ρόλος, κάνει κτήμα του τάξεις σημασιών, σχέσεων και νοημάτων. Έτσι π.χ. το σύμπλεγμα σημασιών, που δημιουργείται μέσα στο σύστημα των οικογενειακών ρόλων, αντανακλάται στην αναπτυσσόμενη προσωπικότητα του παιδιού διαποτίζοντας τη γενική του συμπεριφορά».⁷⁸

Οι παραπάνω διαδικασίες, όπως είναι επόμενο, ακολουθούν τους νόμους της άνισης διαφοροποίησης των φύλων.⁷⁹

Αν και τα παιδικά χρόνια θεωρούνται ως τα πλέον σημαντικά για την εκμάθηση των ρόλων δεν δίνεται, στη θεωρία αυτή, η ίδια βαρύτητα στις συναισθηματικές σχέσεις με τους γονείς.⁸⁰

76. W. Mischell (1966) σ. 61. Αυτή η διαδικασία εξηγεί και την τεράστια δύναμη των κοινωνικών στερεοτύπων, όπως έχουν δείξει πολυάριθμες έρευνες: I. Broverman et al. (1970), (1972), J. Kelly & J. Worell (1977) κ.α. Η L. Bem (1974, 1977), εισήγαγε την έννοια του «ανδρογυνισμού» (androgyny), που μπορεί να συμπεριλάβει ταυτόχρονα «ανδρικά» και «γυναικεία» χαρακτηριστικά στο ίδιο άτομο. Για τη δυσμενή επιρροή των στερεοτύπων στην ψυχική υγεία των ατόμων, αλλά και στην πρακτική των θεραπειών βλ. και V. Franks, E. Rothblum, eds. (1983).

77. Όταν ένα άτομο παρακολουθεί τη συμπεριφορά ενός προτύπου (γονιού, δασκάλου), έστω και αν δεν τη μιμείται στο παρόν, αποκτά την αναπαράσταση που τη συνοδεύει. Στο μέλλον η αναπαράσταση δρα ως διαμεσολαβητής μιας ανάλογης συμπεριφοράς ... Αυτό συμβαίνει γιατί οι γνωστικές διεργασίες που συνοδεύουν τη συμπεριφορά κωδικοποιούνται σε συμβολικές γλωσσικές κατηγορίες, είναι δηλαδή πολύ περισσότερο διαδικασίες του προφορικού λόγου παρά της όρασης. A. Bandura (1969 a) σ. 133.

78. B. Bernstein (1971) στο A. Φραγκουδάκη (1985) σ. 437.

79. Μια ενδιαφέρουσα εικονογράφηση του σημείου αυτού στην ελληνική γλώσσα στο A. Φραγκουδάκη (1988). Βλ. επίσης K. Adams and N. Ware (1984), D. Cameron (1985).

80. Ωστόσο πολλές έρευνες, στα πλαίσια αυτής της θεωρίας, έχουν δείξει ότι «οι μέθοδοι πειθαρχίας είναι αποτελεσματικότερες όταν η μητέρα είναι θερμή και τρυφερή». A. Bandura & R. Walters (1963) σ. 197.

Στο έργο του Freud ο φόβος της τιμωρίας και η απειλή της απώλειας της αγάπης θεωρήθηκαν η κινητήρια δύναμη που οδηγεί στην ταύτιση με το γονιό του ίδιου φύλου. Η ιδιαίτερα πολύπλοκη αυτή διαδικασία είναι στο μέγιστο μέρος της ασυνείδητη.

Για τους θεωρητικούς της Κοινωνικής Μάθησης, αντίθετα, η έννοια του ασυνείδητου, του Υπερεγώ, θεωρείται «περιττή κατασκευή». Ο φόβος, η ενοχή, η ντροπή, είναι αντιδράσεις ενός συστήματος αυτορρύθμισης, αυτοελέγχου, «αποτέλεσμα αφενός της προσδοκίας αποδοκιμασίας από τους άλλους, και αφετέρου ενός αυτοπαραγόμενου ερεθίσματος αποστροφής».⁸¹

Η θεωρία της Κοινωνικής Μάθησης επιλέγει τη διαύγεια εκεί που η ψυχαναλυτική προσέγγιση εξακολουθεί να διερευνά «το άλλο μέρος του ήλιου, το σκοτεινό». Ωστόσο, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις της έχει να επιδείξει πληθώρα διαπιστώσεων που συμπίπτουν με τις ψυχαναλυτικές θέσεις στην περιγραφή αν και όχι στην ερμηνεία των φαινομένων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Προσφέρει, ιδιαίτερα μετά τον εμπλουτισμό της με το γνωστικό παράγοντα, τεράστιες δυνατότητες διερεύνησης της επιρροής του περιβάλλοντος στις διαφορές που ως σήμερα αποδίδονταν σε «φυσικά» γνωρίσματα των φύλων.⁸²

Ο ρόλος του σχολείου

Τα τελευταία είκοσι χρόνια στις δυτικές χώρες έχουν γίνει σημαντικές έρευνες σχετικά με το ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της κοινωνικής ταυτότητας φύλου.⁸³

81. Στο ίδιο, σ. 164.

82. Παρά ταύτα, αξίζει να σημειωθεί ότι σε πολλά από τα θεωρητικά έργα που ανέφερα το αγόρι είναι συνώνυμο με τη γενική κατηγορία «παιδί», ενώ το κορίτσι σπάνια αναφέρεται ρητά. Η ανδροκεντρική οπτική δημιουργεί και μεθοδολογική ασάφεια, για παράδειγμα: «Τα παιδιά που εξετάστηκαν ήταν 6-9 χρονών. Τα αγόρια παρουσίασαν ...» Διερωτάται επομένως κανείς τι από τα δύο συμβαίνει: τα κορίτσια δεν παρουσίασαν τίποτα ή δεν υπήρχαν κορίτσια στο δείγμα;

83. Η R. Bleier (1984), καθηγήτρια νευροφυσιολογίας, εφιστά την προσοχή στον όρο «διαφορές των φύλων» (sex differences), όπως χρησιμοποιείται

Όλες οι έρευνες συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η ιεραρχική δομή του σχολείου, οι πρακτικές των δασκάλων, το πρόγραμμα, τα εγχειρίδια και το περιεχόμενο των μαθημάτων, αναπαράγουν τη διχοτομική ανισότητα των φύλων. Οι έρευνες συμφωνούν εξάλλου ότι η κοινωνικοποίηση των παιδιών στο σχολείο στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη στερεότυπη εικόνα των διαφορετικών χαρακτηριστικών των φύλων στη δυτική κοινωνία.⁸⁴

«Η φυλετική διάκριση, ανεπαίσθητη και σπάνια συνειδητή, συνίσταται σ' ένα σύνολο προϋποθέσεων για το πώς οι γυναίκες και οι άνδρες θα πρέπει να φέρονται και ποιους στόχους θα πρέπει να θέτουν».⁸⁵ Οι διακρίσεις αυτές καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη συναλλαγή δασκάλων και μαθητών στην τάξη, τη συμπεριφορά των δασκάλων προς τους μαθητές καθώς και τις προσδοκίες τους από τα παιδιά, ανάλογα με το φύλο.⁸⁶

Οι φυλετικές διακρίσεις τέλος, καθορίζουν τη συμπεριφορά στην τάξη πολύ περισσότερο από την προσωπικότητα των παιδιών ή των ίδιων των δασκάλων, περισσότερο δηλαδή από τα πραγματικά πρόσωπα.⁸⁷

Σειρά ερευνών έχει ασχοληθεί με τη φύση των κοινωνικών προσδοκιών, που αποτελούν το υπόστρωμα της διακριτικής μεταχείρισης αγοριών και κοριτσιών στο σχολείο. Έχουν μελετηθεί τα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τις κυρώσεις και τις αμοιβές που συνοδεύουν τις ανεκτές ή μη συμπεριφορές και έχουν εντοπιστεί ορισμένες ιδιότητες που αποδίδονται στα φύλα: «ενεργητικός, περιπετειώδης, γενναίος, περιεργός, δρόμι-

στις επιστήμες της βιολογίας και της κοινωνιολογίας. «Στην ουσία πρόκειται για κοινωνικά οριζόμενες φυλετικές διαφορές (gender differences), που η επιστήμη θεωρεί φυσικές κατηγορίες». σ. 80. Το έργο της Bleier, όπως ήδη ανέφερα, αποτελεί μίαν επιστημονικά τεκμηριωμένη καταγγελία της κοινωνιοβιολογίας. Βλ. υπ. 17, κεφ. I.

84. Η Ε. Maccoby (1978) προειδοποιεί για τους κινδύνους που ελλοχεύουν στη μη επιστημονική ανάγνωση ερευνητικών αποτελεσμάτων, που αναφέρονται στις διαφορές: οι διαφορές δεν είναι απόλυτες, αλλά αφορούν τους μέσους όρους συμπεριφοράς που συναντώνται συχνότερα στο ένα ή στο άλλο φύλο. Η ίδια τονίζει εξάλλου ότι στα φύλα υπάρχουν πολύ μεγαλύτερες ομοιότητες γενετικού προγράμματος και χαρακτηριστικών παρά διαφορές σ. 247. Βλ. και Ε. Maccoby, C. N. Jacklin, (1974).

85. Α. Ramaley (1978) αναφέρεται στην R. Ekstrom (1979) σ. 219.

86. C. S. Dweck (1975), C. Etaugh et al. (1975).

87. S. Sears, H. Feldman (1974).

κος, με φαντασία, γεροδεμένος, ατημέλητος και τραχύς» για τα αγόρια, για τα δε κορίτσια: «καλοβαλμένη, ήσυχη, με καλούς τρόπους, χαριτωμένη, ευαίσθητη, καθαρή, με ενδιαφέρον για την τέχνη, μελετηρή, υπάκουη, τρυφερή».⁸⁸

Είναι σαφής η διχοτομική αντίληψη για τα χαρακτηριστικά των φύλων καθώς και η συμπεριφορά που ενισχύεται άμεσα ή έμμεσα και ακόμη οι τομείς ενδιαφερόντων που ενθαρρύνονται, ανάλογα με το αν το παιδί είναι αγόρι ή κορίτσι.

Πράγματι τα αποτελέσματα ερευνών μαρτυρούν μεγάλη συνέπεια ανάμεσα στις στάσεις των δασκάλων όσον αφορά τα θέματα που παραδοσιακά αποδίδονται στα αγόρια ή στα κορίτσια και τις επιδόσεις των μαθητών σ' αυτά τα θέματα. «Είναι αποδεδειγμένο ότι τα φυλετικά στερεότυπα παίζουν τεράστιο ρόλο στην εκπαίδευση και επηρεάζουν με τη σειρά τους την απόδοση των μαθητών και των δύο φύλων».⁸⁹

Δεν πρέπει, βέβαια, να μας διαφεύγει ότι τα παιδιά φθάνουν στο σχολείο γύρω στα 5-6 χρόνια, με ήδη εδραιωμένα τα φυλετικά πρότυπα, γεγονός που σημαίνει ότι ακόμη και στην περίπτωση που ο δάσκαλος θελήσει να διευρύνει τους ρόλους θα πρέπει να ασχοληθεί με διαδικασίες «απο-κοινωνικοποίησης».⁹⁰ Μια τέτοια προσπάθεια συναντάει συνήθως την έντονη αντίδραση των γονιών, που δεν δέχονται επεμβάσεις σ' αυτό τον τομέα.

Εν πάση περιπτώσει, τα παιδιά φτάνοντας στο σχολείο δεν χρειάζεται να μεταβάλουν την αντίληψή τους περί φυλετικών ρόλων, όπως τους έχουν διώσει στην οικογένεια. Για να πεισθεί αρκεί να μελετήσει κανείς τα αναγνωστικά των πρώτων τάξεων και τα πρότυπα που εισηγούνται, πρότυπα όμοια με αυτά που έχουν εσωτερικεύσει τα παιδιά και απολύτως συνεπή με τον «άκρατο φυλετισμό» της πατριαρχικής ιδεολογίας.⁹¹

Αλλά και στις μεγαλύτερες τάξεις, τα σχολικά προγράμματα περιέχουν μαθήματα που απευθύνονται αποκλειστικά σε αγόρια ή σε κορίτσια⁹² ενώ το ίδιο το περιεχόμενο των μαθημά-

88. Αναφέρεται στον E. Elkin, G. Handel (1984), σ. 227.

89. O. Hartnett et al (1979) σ. 166.

90. E. Elkin, G. Handel (1984) σ. 227.

91. Α. Φραγκουδάκη (1979). Βλ. επίσης M. U' Ren (1971), B. Graebner (1972), *Women on Words and Images* (1972).

92. Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την εξάλειψη των διακρισε-

των αποσιωπά συστηματικά την προσφορά των γυναικών στην Επιστήμη και την Τέχνη.⁹³

Έχει αποδειχθεί πειραματικά ότι το σχολείο ενισχύει την αγωγή που η οικογένεια έχει επιβάλει στο κορίτσι. Αγωγή στην υπακοή, στην κοινωνική και συναισθηματική εξάρτηση και στην πραότητα. «Το ότι στα κορίτσια γενικά αρέσει το σχολείο περισσότερο από τα αγόρια, και ότι έχουν καλύτερη απόδοση μπορεί να οφείλεται εν μέρει στη συνέπεια των προσδοκιών του φυλετικού ρόλου τόσο στο σπίτι όσο και στο σχολείο.»⁹⁴

Για τους ερευνητές δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το σχολείο έχει γενικά μια «εξημερωτική λειτουργία» που γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην περίπτωση των κοριτσιών. Ορισμένοι μάλιστα καταγγέλλουν την «εκθηλυντική» λειτουργία του, την οποία θεωρούν περισσότερο εναρμονισμένη με την ψυχροσύνθεση των κοριτσιών. Πιστεύουν δηλαδή ότι επιβάλλονται στα αγόρια συμπεριφορές «θηλυπρεπείς», ασυμβίβαστες με τις ιδιότητες του άντρα στην κοινωνία.⁹⁵ Όπως γράφει ο Kurt Danziger, η αυταρχική συμπεριφορά αναστέλλει ορισμένες όψεις του «ανδρισμού» στα αγόρια αλλά ενισχύει τη «θηλυκότητα» στα κορίτσια. Στις διαδικασίες, δηλαδή, της κοινωνικοποίησης οι αυστηρές πιέσεις παράγουν ένα «υπερ-κοινωνικοποιημένο», πειθήνιο άτομο του οποίου η συμπεριφορά, λόγω των κοινωνικών προσδοκιών, θεωρείται πιο αρμόζουσα για το γυναικείο παρά για τον ανδρικό ρόλο.⁹⁶

ων σε βάρος των γυναικών έχουν γίνει, κατά την τελευταία εικοσαετία σε όλες τις ανεπτυγμένες αλλά και σε αναπτυσσόμενες χώρες. Ενδεικτικά βλ. Μ. Ηλιού (1984), επίσης E. Byrne (1979) για τις χώρες της Ε.Ο.Κ. και R. Ekstrom (1979) για τις Η.Π.Α.

93. M. Perrot (1984), G. Duby (1978), R. Bridenthal and C. Koonz (1977). Η απουσία των γυναικών από τη θεσμοθετημένη γνώση τόσο ως υποκείμενα όσο και ως αντικείμενα μελέτης έχει γίνει, τα τελευταία χρόνια, θέμα πολλών ερευνών. Στόχος τους είναι η ανάδειξη της ανδροκεντρικής οπτικής στα μέχρι τώρα επιστημονικά δεδομένα —προκατάληψη που καλύπτει όλο το φάσμα της θεωρίας και της πρακτικής— καθώς και η διερεύνηση των δομικών αλλαγών που απαιτούνται για την εξάλειψη της ανδρικής κυριαρχίας. Οι επιστήμονες που ασχολούνται με το θέμα είναι στη μέγιστη πλειοψηφία τους γυναίκες. Ενδεικτικά αναφέρω τις ενδιαφέρουσες μελέτες των K. Addelson (1983), M. Rossiter (1982), R. Bleier (1984), M. Lappé (1979).

94. F. Elkin, G. Handel (1984), σ. 229.

95. Στο ίδιο, αναφέρεται στη σ. 229.

96. K. Danziger (1971) σ. 50.

Από τα παραπάνω εύκολα διακρίνεται η διαφορετική διαπαιδαγώγηση αγοριών και κοριτσιών στο σχολείο. Η κεντρική σημασία της θηλυκότητας διαμορφώνει και υπερπροσδιορίζει όχι μόνο τη συμπεριφορά των κοριτσιών και την απόδοσή τους αλλά και το μελλοντικό τους προσανατολισμό.

Η θεωρία της Γνωστικής Ανάπτυξης

Την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού η θεωρία της Γνωστικής Ανάπτυξης (Cognitive Developmental Theory) την αποδίδει σε σύνθετες γνωστικές διεργασίες, που δρουν σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον.

Ο κύριος εκφραστής της Lawrence Kohlberg⁹⁷ στηρίζεται στη θεωρία του Jean Piaget και ιδιαίτερα στις διεργασίες διανοητικής ωρίμανσης των παιδιών σύμφωνα με προκαθορισμένα στάδια. Ο Kohlberg θεωρεί ότι η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη, ευαίσθητη περιοχή της ανάπτυξης του εγώ και της ηθικής, καθορίζεται από αντίστοιχες γνωστικές δομές οργάνωσης και εσωτερικά κίνητρα συμπεριφοράς.

Θεωρεί ότι «η φυλετική ταυτότητα είναι γνωστική λειτουργία (cognition) και όχι δεδομένη είτε από τη βιολογία είτε από συναισθηματικά συμπλέγματα, όπως το οιδιπόδειο και η λύση του».⁹⁸ Η θέση, λοιπόν, αυτή διαφέρει από το μοντέλο της Κοινωνικής Μάθησης στο ότι η συγκρότηση της ταυτότητας δεν προκαλείται από εξωτερικούς ενισχυτικούς παράγοντες αλλά παράγεται από το γνωστικό σύστημα του ίδιου του παιδιού.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το παιδί δεν γνωρίζει με βεβαιότητα το φύλο του πριν από τα 4 περίπου χρόνια του, περίοδο που αποκτά την έννοια της σταθερότητας των αντικειμένων και του σώματός του. Την ίδια περίοδο το παιδί αρχίζει να γενικεύει, στηριγμένο στη συγκεκριμένη εμπειρία, και να αποδίδει συμπεριφορές και ιδιότητες σε άνδρες και γυναίκες, που κατατάσσει σε κατηγορίες φύλου.

97. L. Kohlberg (1966), L. Kohlberg, E. Zigler (1967).

98. L. Kohlberg (1987) σ. 35.

Μέχρι τα 7 περίπου χρόνια του το παιδί έχει αποκτήσει την έννοια της φυλετικής ταυτότητας, με αποτέλεσμα να υιοθετεί πρότυπα συμπεριφοράς και να ταυτίζεται συναισθηματικά με το γονιό που ανήκει στο ίδιο φύλο και που θεωρεί για το λόγο αυτόν «καλύτερο».

Η ταύτιση δηλαδή, σύμφωνα με τον Kohlberg, είναι μεν διαδικασία σημαντικότερη, αποκτά όμως τη διαμορφωτική λειτουργία της μόνο αφού το παιδί αποκτήσει τη γνώση του αναλλοιώτου της φυλετικής ταυτότητας. «Η κατηγορία του φύλου είναι η πρώτη ευκρινής, σταθερή, γενική κατηγορία στην οποία το παιδί αναγνωρίζεται και πάνω στην οποία οργανώνει τον ψυχισμό, την κοινωνική ηθική και τη δράση του».⁹⁹

Ο ίδιος δεν απορρίπτει το περιεχόμενο των σκέψεων και την περιέργεια του παιδιού, έτσι όπως τα έχει παρατηρήσει και καταγράψει ο Freud, αναγνωρίζει μάλιστα ότι η έννοια του ασυνείδητου εμπλουτίζεται και συμπληρώνει με νέες διαστάσεις τη δική του θεωρία. Πιστεύει όμως ότι τα φαινόμενα που παρατηρούνται δεν είναι αποτέλεσμα των ορμών της λίμπιντο αλλά παράγονται από τη δομή της σκέψης του μικρού παιδιού και από εσωτερικά κίνητρα που το ωθούν γενικά στην αφομοίωση της πραγματικότητας.¹⁰⁰

Ο «φόβος του ευνουχισμού», στη θεωρία του Kohlberg, περιγράφεται ως απειλή για την «ανατομική σταθερότητα» και πηγάζει από την ατελή ακόμη γνώση του παιδιού για το σώμα του. «Αυτή η αβεβαιότητα θα πρέπει να προκαλεί στο παιδί συνεχή ενασχόληση σχετικά με την αρτιότητα και τη σταθερότητα του σώματός του ... το παιδί θα πρέπει να έλκεται και να απειλείται ταυτόχρονα από την ύπαρξη ενός σώματος τόσο ίδιου με το δικό του αλλά και τόσο βασικά διαφορετικού».¹⁰¹

Όσο για το «φόβο της τιμωρίας», την ενοχή, τα φαινόμενα της συνείδησης, αυτά τα θεωρεί μέρος της γενικής ηθικής

99. Στο ίδιο, σ. 35.

100. Στο ίδιο, σ. 36.

101. L. Kohlberg (1966) Οι έρευνές του στηρίχθηκαν σε ομάδες αγοριών και κοριτσιών, ο ίδιος όμως περιγράφει συστηματικά την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του αγοριού, υπονοώντας ότι τα ίδια ισχύουν και για το κορίτσι ... *mutatis mutandis*. Το κορίτσι δηλαδή αναφέρεται ρητά όταν η συμπεριφορά του αποτελεί εξαίρεση του ανδρικού παραδείγματος. σ. 107.

ανάπτυξης κατά την κοινωνικοποίηση του παιδιού.¹⁰²

Σχετικές εμπειρικές έρευνες έχουν δείξει ότι το παιδί γύρω στα 6-7 χρόνια του είναι σε θέση να διαφοροποιεί όχι μόνο τα φύλα, τις ιδιότητές τους, αλλά και την αντίστοιχη θέση στην ιεραρχική κλίμακα των αξιών του δυτικού πολιτισμού.¹⁰³

Το αγόρι διαφοροποιεί, στη συνέχεια επαναλαμβάνει συμπεριφορές του πατέρα και ενστερνίζεται τις αξίες του επιδιώκοντας να αποκτήσει ανδροπρεπή χαρακτηριστικά. Περιγράφει τους άνδρες ως «πλέον δυνατούς, επιθετικούς, αυταρχικούς και έξυπνους από τις γυναίκες ... τα περισσότερα δε κορίτσια συμφωνούν μαζί του».¹⁰⁴

Περισσότερο να πούμε ότι η δύναμη και το κύρος εμφανίζονται ως κύρια χαρακτηριστικά του στερεότυπου ανδρικού ρόλου ενώ η φροντίδα και η περιποίηση των παιδιών ως τα αντίστοιχα θηλυκά. «Συνυφασμένη με την ανατροφή των παιδιών είναι η γενικευμένη διαφοροποίηση των εντός-του-σπιτιού μητρικών από τις εκτός-του-σπιτιού πατρικές λειτουργίες».¹⁰⁵

Η φυσική τάση να προτιμά κανείς ό,τι του μοιάζει, κύριο κίνητρο της συγκρότησης της φυλετικής ταυτότητας σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, δρῖσκειται λοιπόν μπροστά σε εμπόδιο όσον αφορά το κορίτσι.

Την εποχή που το κορίτσι θα όφειλε να προτιμήσει τα χαρακτηριστικά της φυλετικής κατηγορίας στην οποία ανήκει αντιλαμβάνεται ότι οι ιδιότητες «της φροντίδας για τους άλλους και της ανατροφής των παιδιών» τοποθετούνται πολύ χαμηλότερα στην κοινωνική κλίμακα αξιών. Εμπρός στο δίλημμα το κορίτσι προτιμά τις ιδιότητες μεγαλύτερου κύρους.

Πράγματι, τα κορίτσια 5-8 χρονών προτιμούν τα παιχνίδια και τις δραστηριότητες που συνδέονται με τον αντρικό ρόλο.¹⁰⁶

102. O Kohlberg (1987) αν και δέχεται την ύπαρξη ενός αυστηρού Υπερεγώ, ιδιαίτερα όταν η διαπαιδαγώγηση είναι αυστηρή, δεν πιστεύει ότι το παιδί έχει τη διανοητική ωριμότητα για να αισθανθεί τόσο νωρίς βαθιά ενοχή.

103. D.G. Brown (1956), A. Bandura et al. (1963), W. D. Ward (1968), A. Bandura (1969 a).

104. L. Kohlberg (1987) σ. 36. Από πολύ μικρά τα παιδιά αναγνωρίζουν προφανώς αυτό που οι ανθρωπολόγοι S. Ortner και H. Whitehead αποκαλούν «δομές γήτρου» (prestige structures) της κοινωνίας μας. (1981) σ. 13.

105. L. Kohlberg (1966) σ. 99.

106. D. G. Brown (1956), A. Bandura et al. (1963), A. Bandura (1969 b).

Ο Kohlberg θεωρεί ότι αυτό συμβαίνει γιατί τα παιδιά, σ' αυτή την ηλικία, συγγέουν σωματικά με ψυχολογικά χαρακτηριστικά και αξίες. Αυτό, πιστεύει, δεν υπονομεύει τη γυναικεία ταυτότητα. Αντίθετα, δρα ενισχυτικά γιατί το κορίτσι αρχίζει να ορίζει «τη θηλυκότητά της μέσα από την παραδοχή και έγκριση του αρσενικού».¹⁰⁷ Με τη διανοητική ωρίμανση στην εφηβεία, οι στερεότυπες εικόνες του «ανδρισμού» και της «θηλυκότητας», κατά τον Kohlberg, θα υποχωρήσουν και θα εμπλουτιστούν με τις προσωπικές επιδιώξεις.¹⁰⁸

«Είναι προφανές ότι ο πολιτισμός μας ήταν και παραμένει ανδροκεντρικός ... και οι βασικότεροι ... κοινωνικοί θεσμοί διαιωνίζουν το σχήμα της ανδρικής αποθέωσης»,¹⁰⁹ έγραφε αντίθετα ο Brown ερμηνεύοντας τα φαινόμενα.

Η Carol Gilligan στο βιβλίο της *Με διαφορετική Φωνή*¹¹⁰ καταφέρεται εναντίον του έργου του Kohlberg αλλά και του Freud και του Piaget. Καταγγέλλει την ανδροκεντρική οπτική της ψυχολογίας που συστηματικά μελετάει το αγόρι, θεωρώντας το κορίτσι ως «αξιοπεριέργη» παρέκκλιση από τον κανόνα.

Το παράδοξο της γυναικείας ύπαρξης, γράφει, συνίσταται στο ότι τα παραδοσιακά γυναικεία χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τα οποία διαπαιδαγωγείται, είναι αυτά που την τοποθετούν ως ατελή στην κλίμακα μέτρησης των ανδρών.¹¹¹

«Εφόσον στις αναπτυξιακές θεωρίες ... η ιστορία (της γυναίκας) δεν λέγεται, δεν είναι ποτέ καθαρό πώς έφθασε να βλέπει ό,τι βλέπει ή να ξέρει ό,τι ξέρει».¹¹²

107. L. Kohlberg (1966) σ. 163.

108. L. Kohlberg (1987) σ. 37.

109. D. G. Brown (1958) σ. 235.

110. C. Gilligan, *In a Different Voice*, (1982).

111. Αναφέρεται συγκεκριμένα στις έρευνες του L. Kohlberg (1958), (1981), τις σχετικές με την ανάπτυξη της ηθικής στα παιδιά, που διεξήχθησαν αποκλειστικά με δείγμα αγοριών. Όπως θα το περιμενε κανείς, οι κλίμακες μέτρησης που προέκυψαν, όταν εφαρμόζονται στα κορίτσια, τους αποδίδουν ανεπαρκή ηθική αντίληψη. L. Kohlberg & R. Kramer (1969) στο C. Gilligan (1982) σ. 18. επικαλείται για να στηρίξει τη θέση της και τις γνωστές έρευνες για τα φυλετικά στερεότυπα των I. Broverman et al. (1970).

112. C. Gilligan (1982) σ. 107.

Πιστεύει, επομένως, ότι η έρευνα θα πρέπει να αρχίσει με τις ίδιες τις γυναίκες, να μελετήσει τις δικές τους αναπτυξιακές δομές και να διερευνήσει το δικό τους ηθικό κώδικα, αίτημα που χαρακτηρίζει άλλωστε τη σύγχρονη έρευνα για τη γυναικεία ψυχολογία.¹¹³

Οι δικές της έρευνες, στα πλαίσια της θεωρίας της Γνωστικής Ανάπτυξης, αναδεικνύουν τις δομικές διαφορές των φύλων και τη χαρακτηριστική τους οργάνωση, που θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: Οι γυναίκες οργανώνουν την ψυχοκοινωνική τους ταυτότητα γύρω από τον άξονα «σύνδεση-με-άλλους» (affiliation), ενώ οι άνδρες με άξονα τα κοινωνικά επιτεύγματα (achievement).¹¹⁴

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, οι διαφορές οφείλονται «στο διαφορετικό τρόπο που άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τις σχέσεις μεταξύ του εαυτού τους και των άλλων».¹¹⁵

Για την Gilligan η γυναικεία προσωπικότητα δεν είναι αποτέλεσμα ορμών και ενστίκτων αλλά ούτε και απλά αποτέλεσμα καταπίεσης. Γνωστική αναπτυξιακή δομή, οργανωμένη επομένως σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, η γυναικεία προσωπικότητα εμπεριέχει μοιραία και τη διάσταση της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου, την «ψυχολογία της εξάρτησης».¹¹⁶

Αυτό έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη των γυναικών, εφόσον οι ηθικές αξίες της ευθύνης για τους άλλους και η προτεραιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, αξίες πάνω στις οποίες χτίζεται η γυναικεία ταυτότητα, συγχέονται με την καθιερωμένη διαθεσιμότητα στις ανάγκες των άλλων και εμποδίζουν την αναγνώριση των δικών τους αναγκών.¹¹⁷

113. H L. Itigaray (1974), για παράδειγμα, σχολιάζοντας την «ηθική» αδυναμία των γυναικών στο έργο του Freud (1925), αναρωτιέται πώς θα μπορούσαν οι γυναίκες να αποκτήσουν αυτό που οι άνδρες αποκαλούν «αίσθημα δικαιοσύνης» «... αφού τους αποκλείεται η πρακτική των ανταλλαγών, εκτός από την ιδιότητα του εμπορεύματος.» σ. 147.

114. S. Pollak, C. Gilligan (1982). Στο έργο αυτό ερμηνεύεται από μια νέα οπτική η θέση του Freud (1925) σχετικά με τα «γυναικεία χαρακτηριστικά».

115. S. Pollak, C. G. Gilligan (1982) σ. 160.

116. C. Gilligan (1982) σ. 82.

117. Στο ίδιο, σ. 127. Η συγγραφέας εικονογραφεί αυτήν τη θέση με

Ο σύγχρονος προβληματισμός

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η «διαφορετική φωνή» των γυναικών που αναδεικνύεται στο έργο της Gilligan, έχει αρχίσει να ακούγεται όλο και ευκρινέστερα, θέτοντας σε αμφισβήτηση πολλές από τις κυρίαρχες θεωρήσεις της ψυχολογίας και αναδεικνύοντας τις επιπτώσεις της καταπίεσης στη γυναικεία προσωπικότητα. Αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό των φεμινιστικών διεκδικήσεων της δεκαετίας του '60 και του '70, η έμφαση δίνεται σε μια νέα επιστημονική προσέγγιση, που εμπεριέχει ως δομικό στοιχείο την ανάλυση της θέσης της γυναίκας στην πατριαρχία.¹¹⁸

Η προσπάθεια διερεύνησης της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης των γυναικών εστιάζεται πλέον στις ίδιες τις γυναίκες¹¹⁹

πρότερη έρευνα, C. Gilligan και M. Bellenky (1980) που έγινε με γυναίκες ενήλικες και εφήβους που επρόκειτο να υποστούν έκτρωση, περίοδο κρίσιμης δοκιμασίας για τις ίδιες, τις σχέσεις τους και την ηθική τους τάξη.

118. Βλ. το κλασικό άρθρο της N. Weisstein: «Psychology Constructs the Female» (1970) καθώς και το τεύχος του *Psychology of Women*, (1981), αφιερωμένο στη φεμινιστική έρευνα.

Η θέση αυτή αποτελεί και το υπόβαθρο της φεμινιστικής θεραπευτικής προσέγγισης. Βλ. L. Eichenbaum, S. Orbach (1983). Στην ίδια γραμμή εντάσσεται και ο προβληματισμός σχετικά με το φύλο του θεραπευτού. Οι άνδρες θεραπευτές, που διαφέρουν ως προς τον πυρήνα της προσωπικότητας από τις γυναίκες και δεν συμμερίζονται τις εμπειρίες τους, δεν αναπτύσσουν ούτε και κατά τη θεραπευτική εκπαίδευση τις απαραίτητες ιδιότητες για να δουλέψουν με γυναίκες, γράφει η ψυχαναλύτρια Al. Kaplan (1983) σ. 1. Βλ. επίσης το γνωστό έργο - καταγγελία του ψυχιατρικού κατεστημένου της P. Ph. Chesler (1972), J. Jordan et al. (1983).

119. Η ανάγκη «άμεσης» προσέγγισης της γυναικείας σεξουαλικότητας εμπνέει, από τις αρχές του '60 ήδη, και το έργο της «ορθόδοξης» ψυχαναλύτριας J. C. Smirgel και των συνεργατών της, που επιχειρούν μια επαναξιολόγηση των αρχικών ψυχαναλυτικών θέσεων για τη θηλυκότητα. (1964) σ. 10.

Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την ευρύτητα της φεμινιστικής οπτικής, στην επιστήμη της ψυχολογίας υπάρχει ακόμη σήμερα μια ύποπτη απουσία, όσον αφορά τη μελέτη της λεσβιακής ψυχολογικής εμπειρίας. Βλ. σχετικά το ριζοσπαστικό δοκίμιο της A. Rich (1980) σ. 63. Η συγγραφέας θεωρεί ότι οι λεσβιακές σχέσεις δεν είναι ούτε «φυσικό» φαινόμενο, ούτε «σεξουαλική προτίμηση», ούτε «αντικατοπτρισμός της ανδρικής ομοφυλοφιλίας». Η «λεσβιακή ύπαρξη», κατά τη Rich, περιλαμβάνει συνολικότερες μορφές σχέσεων μεταξύ γυναικών, όχι μόνο τις σεξουαλικές, καθώς και την κοινή εμπειρία της αντίστασης στην καταπίεση. Ενδιαφέρονσα προσέγγιση στην ιστορικότητα του φαινομένου των γυναικείων συναισθηματικών δεσμών αποτελεί το έργο της C. S. Rosenberg (1975), (1985). Βλ και J. G. Raymond (1986). Γενικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το αφιέρωμα *The Lesbian Issue* του περιοδικού *Signs*, E. B. Freedman, ed., (1985).

όχι σε σχέση ασυμμετρίας προς άνδρα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, αλλά από μια οπτική που οδηγεί στην αμφισβήτηση πολλών από τις αξίες οι οποίες στήριζαν την υπεροχή του.

Σημαντικότερη διάσταση της νέας προσέγγισης είναι η προοιδιπόδεια σχέση με τη μητέρα και ο καθοριστικός ρόλος της στην ανάπτυξη της γυναικείας προσωπικότητας.¹²⁰

Η Nancy Chodorow¹²¹ είναι μία από τις σύγχρονες θεωρητικούς που το έργο της, στο οποίο επιχειρεί μια επανερμηνεία των φροϋδικών θέσεων, έχει προσθέσει πολλές νέες διαστάσεις στην επιστήμη της σύγχρονης ψυχολογίας.¹²²

Κοινωνιολόγος η ίδια, το έργο της έχει ως πλαίσιο την ψυχαναλυτική θεωρία, ιδιαίτερα τη θεωρία Σχέσεων-με-το-Αντικείμενο (Object Relations Theory), που «ενσωματώνει την οπτική τόσο του ρόλου των ορμών όσο και των κοινωνικών σχέσεων στην ανάπτυξη». Η θεωρία αυτή διατηρεί τη φροϋδική «έμφαση στη σημασία της σεξουαλικότητας και συμφωνεί ότι η σεξουαλικότητα οργανώνεται (παραμορφώνεται, απωθείται) στα πρώιμα χρόνια».¹²³

Για την Chodorow «η κρίσιμη διαφοροποιητική εμπειρία

120. Τη σημασία της μητέρας στην κατανόηση της γυναικείας ψυχολογίας ανέδειξαν, την ίδια περίπου περίοδο, ανεξάρτητα μεταξύ τους οι φεμινιστριες θεωρητικοί: E. G. Belotti (1974), D. Dinnerstein (1976), A. Rich (1976), N. Friday (1977) κ.α. Το θυμό ή την εξιδανίκευση που χαρακτηρίζουν τις γυναικείες επιστημονικές προσεγγίσεις στο θέμα αυτό επεξεργάζονται στο άρθρο τους «The Phantasy of the Perfect Mother» οι N. Chodorow, S. Contratto (1982). Βλ. επίσης S. Ruddick (1982), I. Stiver (1986).

121. N. Chodorow (1974), (1978). Η ίδια γράφει: «Η δική μου κατανόηση των σχέσεων μητέρας-κόρης και των αποτελεσμάτων τους στη γυναικεία ψυχολογία αναπτύχθηκε μέσα από τη συμμετοχή μου, στις αρχές του 1972, σε μια ομάδα γυναικών που συζητούσε αυτές τις σχέσεις» (1974) σ. 43. Είναι σαφής η διάσταση των προσωπικών διωμάτων σ' αυτή τη νέα επιστημονική προσέγγιση.

122. Το έργο της, που εκφράζει τη γενικότερη ιδεολογική μετατόπιση των καιρών, αναγνωρίζεται ευρύτατα από τους σύγχρονους μελετητές της προσωπικότητας. Ενδεικτικά αναφέρω C. Gilligan (1982), J. Baker Miller (1976) J. Suppey (1985). Εκτός όμως από την ψυχολογία, το έργο της αποδείχθηκε εξαιρετικά γόνιμο και στη θεωρία της λογοτεχνίας: E. Showalter (1985), καθώς και G. Greene and C. Kahn eds. (1985), βλ. ιδιαίτερα το δοκίμιο της J. K. Gardiner. Γόνιμο, εξάλλου, υπήρξε και στη θεωρία του κνηματογράφου: T. Modleski (1982), E. A. Kaplan (1983), ενδιαφέρονσα εικονογράφηση στα κεφ. 12,15. Όπως γράφει η Kaplan: «ζούμε σε μια κοινωνία που εξουσιάζεται από τον πατέρα και στην οποία η θέση της μητέρας έχει απωθηθεί» σ. 175.

123. N. Chodorow (1978) σ. 47.

στην ανάπτυξη ανδρών και γυναικών προκύπτει από το γεγονός ότι οι γυναίκες, σε παγκόσμια κλίμακα, είναι ... υπεύθυνες για την πρώιμη φροντίδα των παιδιών και (τουλάχιστον) για τη μετέπειτα κοινωνικοποίηση των κοριτσιών».¹²⁴

Αυτή η ιδιαίτερη εμπειρία εξηγεί τις διαφορές στην προσωπικότητα αλλά και την ασύμμετρη κοινωνική θέση των φύλων.¹²⁵ Ο μηχανισμός μέσω του οποίου συντελείται είναι η εσωτερίκευση: «ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σχέσης μητέρας-κόρης εσωτερικεύονται ... ως βασικά δομικά στοιχεία του γυναικείου εγώ (αν και όχι απαραίτητα αυτού που κανονικά εννοούμε με τη θηλυκότητα)».¹²⁶

Τα «χαρακτηριστικά γνωρίσματα» στη σχέση μητέρας και κόρης, σύμφωνα με την Chodorow, είναι αποτελέσματα πολλών παραγόντων, όπως δείχνει η διερεύνηση κλινικού υλικού. Καταρχήν η κόρη εσωτερικεύει τη μορφή της μητέρας και το «συγχωνευτικό» πρότυπο σχέσης, ως προέκταση μιας έντονης συναισθηματικής σχέσης, ασυνείδητης και συνειδητής, στο άμεσο, προσωπικό, καθημερινό επίπεδο. Όμως και η ίδια η μητέρα ταυτίζεται με την κόρη, ως προέκταση του ίδιου του εαυτού της, συγχέοντας τα όρια μεταξύ τους, δείχνοντας απροθυμία να δοθηθεί την κόρη στις διαδικασίες εξατομίκευσης. Αντίθετα τις δυσχεραίνει, ίσως και για έναν ακόμη λόγο. «Η

124. N. Chodorow (1974) σ. 43.

125. Η Chodorow στηρίζει τις απόψεις της στη θεωρητική θέση της G. Rubin (1975): «κάθε κοινωνία οργανώνεται σύμφωνα μ' ένα σεξουαλικό / φυλετικό σύστημα — συστηματικούς δηλαδή τρόπους ελέγχου της σεξουαλικότητας, των φύλων και των δρεφών — καθώς και με μια ιδιαίτερη οργάνωση της παραγωγής».

Η ίδια στηρίζεται επίσης στα δοκίμια των M. Rosaldo (1974) και S. Otner (1974), που αναλύουν τη σημασία της αποκλειστικά «μητρικής λειτουργίας» στην οργάνωση των φυλετικών ρόλων και τις επιπτώσεις της στην κατασκευή και αναπαραγωγή της ανδρικής εξουσίας. Chodorow (1978) σ. 8-9.

126. N. Chodorow (1974) σ. 44. Να σημειωθεί ότι το εγώ στη θεωρία των Σχέσεων-με-το-Αντικείμενο είναι περιεκτικότερη έννοια από ό,τι στο φροϋδικό σχήμα Εγώ, Αυτό, Υπερεγώ. Αφορά ολόκληρο το άτομο, τον εαυτό-εν-σχέσει, τα ασυνείδητα και συνειδητά κίνητρα και προθέσεις του. Τα δύο πρώτα χρόνια θεωρούνται αποφασιστικά για την ανάπτυξη του εσωτερικού πυρήνα της προσωπικότητας σε σχέση με τη μητέρα ή το πρώτο πρόσωπο συναισθηματικά εμπλεγμένο, που φροντίζει το παιδί. Η Guntrip (1961). Σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι την ίδια εποχή ολοκληρώνεται και η διαδικασία ανάπτυξης του «πυρήνα της φυλετικής ταυτότητας» (core gender), R. J. Stoller (1968), (1973).

γυναίκα ταυτίζεται με τη δική της μητέρα και μέσω της ταύτισης με το παιδί της, επαναβιώνει τον εαυτό της ως παιδί».¹²⁷

Η οιδιπόδεια σχέση με τον πατέρα δίνει μερική μόνο διέξοδο στην κόρη, η δε μεταφορά ερωτικών κυρίως επενδύσεων σ' αυτόν, που συντελείται σχετικά απρόσκοπτα, δεν κλονίζει την προοιδιπόδεια σχέση με τη μητέρα.¹²⁸

Η κυριαρχία των μητέρων στους γιους δεν εμπεριέχει τη διάσταση της αμφίδρομης αλλά και διαγενεϊκής ταύτισης. Η μητέρα συνήθως ενθαρρύνει τον «ανδρισμό» και την ανεξαρτητοποίηση του γιου της.¹²⁹

Εξάλλου, για το ίδιο το αγόρι, η διαδικασία εξατομίκευσης σημαίνεται με τομή από το πρωτογενές αντικείμενο, απώθηση και προβληματική ταύτιση μ' έναν άοριστο και εξιδανικευμένο ανδρικό ρόλο.¹³⁰ Η απουσία του πατέρα από το σπίτι, στις δυτικές αστικές κοινωνίες, εμποδίζει την ανάπτυξη μιας πολύ στενής σχέσης μεταξύ τους και επομένως την ταύτιση του γιου με το αληθινό πρόσωπο του πατέρα. Για το λόγο αυτόν, άλλωστε, το αγόρι «ορίζει την ανδρική του ταυτότητα σε μεγάλο βαθμό με αρνητικούς όρους, σαν αυτό που δεν-είναι-θηλυκό ή που δεν έχει σχέση με γυναίκες».¹³¹ Με απόρριψη δηλαδή της μητέρας. «Η εξάρτηση από τη μητέρα, η τρυφερή σχέση και η ταύτιση μαζί της, αντιπροσωπεύουν αυτό που δεν είναι ανδρι-

127. N. Chodorow (1974) σ. 47. Το ίδιο σημείο τονίζει και η J. C. Smirgel (1975) σ. 49.

128. N. Chodorow (1974). Αυτή τη θέση την συναντήσαμε ήδη στους ψυχαναλυτές θεωρητικούς, αρχίζοντας από τον ίδιο τον Freud. Βλ. επίσης J. C. Smirgel (1964).

129. N. Chodorow (1974), σ. 48.

130. Για μια κριτική των θέσεων του Freud για την πολυπλοκότητα του γυναικείου οιδιποδείου, από ψυχαναλυτική, πάντα σκοπιά δλ. R. Stoller (1973): «Υπάρχει μια συγκρούση χτισμένη μέσα στην αίσθηση ανδρισμού, που οι γυναίκες γλιτώνουν: ο πυρήνας της φυλετικής ταυτότητας (core gender) δεν είναι, όπως λανθασμένα είπα (1968), τόσο αμετάκλητος. Κουβαλάει μέσα του την πρωταρχική ακατανίκητη τάση παλινδρόμησης στην πρωταρχική ενότητα με τη μητέρα», σ. 358.

Η E. S. Person (1973) γράφει εξάλλου: «με την πρόσφατη έμφαση στα πρώιμα χρόνια, η γυναικεία ανάπτυξη θεωρείται λιγότερο προβληματική και η ανδρική λιγότερο ευθεία απ' ό,τι εθεωρείτο αρχικά», σ. 259. Η ίδια υποστηρίζει (1980) ότι η υπερεπένδυση στο πέος και τη σεξουαλικότητα από τους άνδρες «οφείλεται στο εύθραυστο της ανδρικής φυλετικής ταυτότητας» και εξηγεί τη βία που μπορεί να φθάσει ως το διασμό, σ. 57.

131. N. Chodorow (1974) σ. 50.

κό. Το αγόρι πρέπει να απορρίψει την εξάρτηση και να αρνηθεί την τρυφερότητα και την ταύτιση». ¹³² Έπονται η υποτίμηση των γυναικών και της καθημερινότητάς τους.

Στην οιδιπόδεια περίοδο, η απώθηση αυτή συμπαρασύρει τις συναισθηματικές ανάγκες του αγοριού και εγκαινιάζει ένα βαθύ φόβο για όλες τις σχέσεις που τείνουν να γίνουν πολύ στενές.

Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, ¹³³ η μετέπειτα διαπαιδαγώγηση και κοινωνικοποίηση στους φυλετικούς ρόλους χτίζει και ενισχύει την ασυνείδητη, σε μεγάλο βαθμό, οργάνωση των φύλων με άξονα τη διαφορική για το κάθε φύλο πρωτογενή σχέση με τη μητέρα και τη μητρική λειτουργία της. ¹³⁴

Για την Chodorow (η οποία καταγγέλλει την αδυναμία του ίδιου του όρου να αποδεσμευτεί από τη μητέρα) «μητρική λειτουργία» (mothering) σημαίνει τη συναισθηματική φροντίδα για το παιδί και τις φυσικές του ανάγκες. Είναι ευνόητο ότι ο «ψυχολογικός» αυτός ρόλος δεν περιορίζεται στη βιολογική μητέρα. Με την ίδια λογική ο ρόλος προεκτείνεται σε όλες τις «φροντίδες» των γυναικών, προς τους άνδρες, τους αρρώστους, και τους υπερήλικες. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι δεν αποτελεί βιολογική αναγκαιότητα. Ωστόσο, αγόρια και κορίτσια μαθαίνουν να θεωρούν μητρικό καθήκον τη φροντίδα, τη θυσία και την ψυχική διαθεσιμότητα, ιδιότητες ενσωματωμένες στη γυναικεία προσωπικότητα και όχι επίκτητες στο επίπεδο της συμπεριφοράς μόνο.

132. N. Chodorow (1978) σ. 181. Τις δυσκολίες στις σχέσεις των δύο φύλων, υπό το πρίσμα των σχέσεων με τη μητέρα, εξετάζει στο βιβλίο της και η ψυχαναλύτρια C. Olivier (1980).

133. Το σχήμα θα μπορούσε να αποδοθεί και από τις τέσσερις κατηγορίες της ασύμμετρης δομής των ρόλων στη δυτική πυρηνική οικογένεια, γύρω από τους άξονες της συντελεστικότητας (instrumentality) και εκφραστικότητας (expressiveness) του T. Parsons (1956) σ. 45. Τη «λειτουργικότητα» του μοντέλου, που επηρέασε την κοινωνιολογική σκέψη της δεκαετίας του '50, αμφισβήτησε η A. Rossi (1965), (1968), η οποία υποστήριξε ότι μόνο όταν και οι δύο διαστάσεις γίνουν μέρος του ρόλου των γονιών θα υπάρξει λειτουργικότητα. Η ίδια αναλύει επίσης τη δυσλειτουργικότητα αυτού του ρόλου και για την ίδια τη μητέρα. Βλ. και M. Μαγγιώρου (1985).

134. «Θεωρητικά ο καθένας, αγόρι ή κορίτσι, που είχε μια "αρκετά καλή" σχέση μητέρας-δρῆφους, έχει τη συναισθηματική ικανότητα για γονική λειτουργία». N. Chodorow (1978) σ. 87.

Με βάση τη θέση της Chodorow, θα μπορούσε κανείς να εξηγήσει και την εξαιρετική ανθεκτικότητα των παραδοσιακών σχημάτων παρά τις ιδεολογικές ανακατατάξεις, τον εκσυγχρονισμό και τη φεμινιστική συνειδητοποίηση.

Μοιραία η ταύτιση μητέρας και κόρης εμπεριέχει, ιδιαίτερα στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, τις διαστάσεις της κοινωνικής και ψυχολογικής καταπίεσης της ίδιας της μητέρας. Για την κόρη μάλιστα «η συνειδητή απόρριψη της οιδιπόδειας ταύτισης με τη μητέρα παραμένει συνώνυμη με την ασυνείδητη απόρριψη και υποτίμηση του εαυτού της ...». ¹³⁵ Η Chodorow θεωρεί ότι είναι δύσκολο για τη σύγχρονη κόρη των μεσοαστικών και μικροαστικών στρωμάτων να αναπτύξει την απαραίτητη για το ρόλο που της ορίζεται αυτοεκτίμηση, αν και αναγνωρίζει τη σημασία και την ποιότητα της σχέσης και της προσωπικότητας της μητέρας. Θα λέγαμε ότι το σύστημα υπονομεύει τους ίδιους τους μηχανισμούς αναπαραγωγής του.

Δεν είναι όμως μόνο αρνητική η εικόνα αυτή για την Chodorow. Η γυναικεία ταυτότητα, λόγω της σταθερής ταύτισης με τη γυναικεία ιδιότητα της μητέρας, ¹³⁶ συνεπάγεται τις θετικές ψυχολογικές διαστάσεις της σύνδεσης-με-τους-άλλους (connectedness) και μιας αυθεντικότερης εικόνας του εαυτού-εν-σχέσει. ¹³⁷

Πολλές φεμινίστριες θεωρούν τις συγκεκριμένες αυτές ιδιότητες ως αξίες που μπορούν να αντιπαρατεθούν αποτελεσματικά στο ανδρικό πρότυπο, προσαρμοσμένο στον αλλοτριωτικό κόσμο της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες. ¹³⁸ Η αλλαγή

135. N. Chodorow (1974). Οι περισσότερες έρευνες υποστηρίζουν ότι, αντίθετα από τον πατέρα, η μητέρα «αντιπροσωπεύει για την κόρη της (και το γιο της) παθητικότητα, εξάρτηση, έλλειψη επαφής με την πραγματικότητα.» σ. 65.

136. Σχετικά με το σημείο αυτό βλ. N. Chodorow (1971). Όπως είδαμε ο Freud είχε τελικά αναγνωρίσει τη «σταθερότητα» αυτής της ταύτισης.

137. Τις διαστάσεις αυτές αναπτύσσει στο ευρύτατα διαδεδομένο έργο της και η ψυχαναλύτρια J. Baker Miller (1976). βλ. και J. Sufey (1985). Η καταγγελία του δυτικού πολιτισμού και των αξιών του καθώς και η συναισθηματική μοναξιά από ανδρική σκοπιά, αυτή τη φορά, εξετάζονται στο γνωστό έργο του P. Slater (1970).

138. Για τους κινδύνους του «μυστικισμού ... της διαφοράς» βλ. C. Guillaumin (1979). Η συγγραφέας επισημαίνει την παγίδα που μπορεί να κρύβεται σε μια θεώρηση της γυναίκας ως «καλύτερης» από τον άνδρα.

δεν θα έπρεπε να έρθει, σύμφωνα με την Chodorow, από την απόρριψη των αξιών αυτών, έστω και αν είναι συνώνυμες με την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών, αλλά αντίθετα από την αλλαγή του συστήματος φυλετικού καταμερισμού της γονικής λειτουργίας.¹³⁹

Μόνο η στενή προσωπική σχέση και με τους δύο γονείς, από την πρώιμη ηλικία, και οι αντίστοιχες ταυτίσεις θα επιτρέψουν στα άτομα να επιλέγουν σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, χωρίς να φοβούνται για την ακεραιότητα της φυλετικής τους ταυτότητας.

Η θηλυκότητα ως Απαγόρευση

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει ότι στις ψυχολογικές θεωρίες όσον αφορά την ανάπτυξη της προσωπικότητας ανδρών και γυναικών και τις μεταξύ τους διαφορές κυριάρχησαν ορισμένα θέματα.

Μια πρώτη διαπίστωση αφορά τη σημασία της πυρηνικής οικογένειας, με κεντρικό το πρόσωπο της μητέρας στην ανάπτυξη των ατόμων ως προς το θεμελιώδη άξονα της φυλετικής ταυτότητας.

Δεύτερη διαπίστωση: η συμπεριφορά ανδρών και γυναικών διέπεται σε μεγάλο βαθμό από ασυνείδητες, εσωτερικευμένες (κατά άλλους εξηρημένες (conditioned)), συμβολικές επιταγές. Οι επιταγές αυτές που ανάγονται στους κοινωνικούς ρόλους των φύλων ξεφεύγουν από τον άμεσο έλεγχο της συνείδησης.

Τρίτη διαπίστωση: η ίδια η διαδικασία της ψυχοκοινωνι-

139. Χρειάζεται, δηλαδή, σύμφωνα και με την ανάλυση της A. Rich (1976) «η καταστροφή του θεσμού της μητρότητας ... που δεν σημαίνει κατάργηση της μητρότητας» σ. 280. Η H. Hartmann, εξάλλου, στο σημαντικό άρθρο της (1976) εξετάζει τη θέση της γυναίκας και τις διακρίσεις στην επαγγελματική απασχόληση των φύλων ως αποτέλεσμα μακρόχρονης αλληλεπίδρασης πατριαρχίας και καπιταλισμού. Θεωρεί ότι καταμερισμός της εργασίας και ανδρική κυριαρχία «είναι τόσο αξεδιάλυτα ενωμένα που είναι απαραίτητο να καταστραφεί ο καταμερισμός της εργασίας σύμφωνα με τα φύλα, για να βάλει κανείς τέλος στην ανδρική κυριαρχία». Και αυτό επειδή ο φυλετικός καταμερισμός έχει επιπτώσεις που βυθίζονται βαθιά, ως το ασυνείδητο. σ. 168.

κής ανάπτυξης εγγράφεται στα δομικά πλαίσια που ορίζουν οι συνισταμένες της εκάστοτε ιστορικής «πραγματικότητας» και έχουν στόχο τον έλεγχο της «επιθυμίας». Το πεδίο των δυνατοτήτων που διαμορφώνεται κατ' αυτό τον τρόπο καθορίζει και τη φύση των κυρώσεων και των ανταμοιβών, πραγματικών και συμβολικών, που αποτείνονται στα άτομα ανάλογα με τις εποχές και τους τόπους. Ο πυρήνας της Απαγόρευσης —όπως και της Ενοχής που τη συνοδεύει— παραμένει αναλλοίωτος.¹⁴⁰

Η αμέσως επόμενη διαπίστωση αφορά την εξαιρετική σημασία της σεξουαλικότητας και εξηγεί και τον κοινωνικό έλεγχο στον οποίο υπόκειται.¹⁴¹

Όπως λέει ο Maurice Merleau - Ponty «η σεξουαλικότητα είναι συνεχώς παρούσα σαν μια ατμόσφαιρα», προσδίδοντας σημασία στις θεμελιώδεις διαστάσεις της ύπαρξης.¹⁴² Η ζωτική σημασία της εξηγεί, επομένως, γιατί η διαφορά μεταξύ αυτού που ανταλλάσσει και αυτού που ανταλλάσσεται, η κοινωνική δηλαδή ασυμμετρία των φύλων, συνεπάγεται τον περιορισμό της γυναικείας σεξουαλικότητας,¹⁴³ και μάλιστα κατά έναν ιδι-

140. S. Freud (1930). Σύμφωνα με την G. Rubin (1975), ο πυρήνας κάθε πατριαρχικής κοινωνικής οργάνωσης συνίσταται «στην απαγόρευση της αιμομιξίας, στην υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία και στον ασύμμετρο διαχωρισμό των φύλων» σ. 183. Η ίδια επισημαίνει, στο έργο του Lévi-Strauss, τη λανθάνουσα υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία που προϋποθέτει ο παγκόσμιος νόμος της «ανταλλαγής των γυναικών».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξάλλου, το σχετικό δοκίμιο της A. Rich (1980) που αναπτύσσει την ιδέα ότι το ταμπού της αιμομιξίας υπήρξε για να αναγκάσει τις γυναίκες να στραφούν προς τον πατέρα, εγκαταλείποντας το πρωτογενές αντικείμενο. Εστιάζοντας στη σύγχρονη εποχή προσθέτει: «Χρειαζόμαστε μια οικονομική ανάλυση που να εξηγεί το θεσμό της ετεροφυλοφιλίας, με το διπλό ωράριο για τις γυναίκες, τον καταμερισμό της εργασίας, ως την πιο εξιδανικευμένη μορφή οικονομικών σχέσεων» σ. 90. Τέτοια οικονομική ανάλυση μπορεί να θεωρηθεί το πρωτότυπο έργο της C. Delpy, στο σύνολό του. Ενδεικτικά αναφέρω (1974), (1978).

141. Βλ. και τις κλασικές πραγματείες: S. Freud (1912), B. Malinowski (1929), W. Reich (1930).

142. M. Merleau - Ponty (1945) σ. 196.

143. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι μύθοι εικονογραφούν τη γυναίκα ως σεξουαλικά αχαλίνωτη, δόλια, και φορέα του χάους. Βλ. J. Bamberger (1974). «Ο μύθος της μητριαρχίας δεν είναι παρά το εργαλείο που χρησιμεύει για να καθλώνει τη γυναίκα στη θέση της. Για να την ελευθερώσουμε, πρέπει να καταστρέψουμε το μύθο». σ. 280.

Ο ανθρωπολόγος B. Shore (1981) εικονογραφεί ως εξής την εμπειρία των γυναικών στη Σαμάρια: «Η γυναικεία σεξουαλικότητα φέρει πολύ μεγαλύτε-

αίτερο τρόπο που την διαφοροποιεί από τον αντίστοιχο των ανδρών.¹⁴⁴

Η δόμηση της προσωπικότητας μέσω του ελέγχου της αλά και οι αυστηρότεροι κοινωνικοί κανόνες που πλήττουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα όπως αναλύθηκαν από τον Freud και τους οπαδούς του οδήγησαν σε μια πληρέστερη κατανόηση αυτών των μηχανισμών. Οι θεωρίες τους έστω κι αν άλλες έδιναν προτεραιότητα στο βιολογικό και άλλες στον κοινωνικό παράγοντα, βοήθησαν να αναγνωριστούν οι δυσμενείς επιπτώσεις των αυστηρών περιορισμών στον ψυχισμό και να εξεταστούν, κάτω από διαφορετικά πρίσματα, ο μαζοχισμός και η παθητικότητα, η νεύρωση και η ψυχρότητα ως δυσλειτουργικά φαινόμενα.¹⁴⁵

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι η γυναικεία εμπειρία της σεξουαλικότητας, με την ιδιαιτερότητα των απαγορεύσεων που την περιβάλλουν, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες οδηγούνται στη «θηλυκότητα».

Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι μια πλούσια βιβλιογραφία τεκμηριώνει τη δυσκολία των ενήλικων γυναικών στους τομείς που ορίζονται ως ανδρικοί, που δεν εμπιπτουν δηλαδή στο πεδίο της θηλυκότητας.

Ανεξάρτητα από την ερμηνεία των δυσκολιών —φθόνος του πέους, αδυναμία μετουσίωσης, φυσική ασυμβατότητα ή επιθυμία των ανδρικών προνομίων— παραμένει γεγονός ότι το κλινικό υλικό παρουσιάζει σαφώς την εικόνα μιας συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσα στα έργα και τις ημέρες των γυναικών

ρο φορτίο πληροφοριών από ό,τι η ανδρική... είναι ο άξονας-κλειδί γύρω από τον οποίο διαρθρώνεται η γυναικεία ταυτότητα.» σ. 211-212. Βλ. και E. S. Person (1980).

144. H J. C. Smirgel ed. (1964) για παράδειγμα, συνοψίζοντας τη σκέψη του Freud λέει: «Αντίθετα με την εσωτερική τους απαγορεύσεων στο αγόρι, στη διαμόρφωση του Υπερεγώ στο κορίτσι θα επιδράσουν οι εξωτερικοί παράγοντες όπως η αγωγή, ο εκφοβισμός, η απειλή ότι δεν θα την αγαπούν». σ. 15.

145. O B. Gunberger (1964), για παράδειγμα, αντικρούοντας τη φροϊδική θέση σχετικά με την υποτονική σεξουαλικότητα της γυναίκας, «την εξαιρετική συχνότητα της σεξουαλικής ψυχρότητας», τονίζει: «οι ανεπάρκειες, οι αναστολές και οι ενοχοποιήσεις κάθε είδους (που συναντάμε στην ανάλυση) μαρτυρούν τη ζωντάνια της γυναικείας σεξουαλικότητας, γιατί δεν αναστέλλεται ούτε αντι-επενδύεται κάτι που δεν υπάρχει». σ. 104. Ενδιαφέρουσα ως προς τις διαστάσεις αυτές είναι η επισκόπηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας της σχετικής με τη γυναικεία σεξουαλικότητα των P. Miller, M. Fowlkes (1980).

και τα επιτεύγματα του πολιτισμού.

Στα νεότερα χρόνια, ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης των ορίων του κοινωνικού ρόλου των γυναικών το φαινόμενο γίνεται αντικείμενο ευρύτερης μελέτης που συμπεριλαμβάνει πλέον και «υγείς» πληθυσμούς.

Τα αποκαλυπτικά αποτελέσματα των γνωστών ερευνών της Matina Homer περιγράφουν τη θηλυκότητα και τα κοινωνικά επιτεύγματα ως κατά βάση ασύμβατα.¹⁴⁶ Η Homer, στην προσπάθειά της να τα ερμηνεύσει, υποστηρίζει την ύπαρξη ενός «ψυχολογικού φραγμού», τον οποίο ονομάζει «κίνητρο αποφυγής της επιτυχίας».¹⁴⁷ Το κίνητρο αυτό συνδέεται με το φόβο που προκαλεί στις γυναίκες η επιτυχία, η οποία είναι συνυφασμένη με την επιθετικότητα και τον ανταγωνισμό στις κοινωνίες μας. «Υπάρχει στη γυναικεία προσωπικότητα μια λανθάνουσα προδιάθεση αποφυγής της επιτυχίας ... που υποδηλώνει ότι οι γυναίκες αναστέλλουν την τάση για επιτεύγματα εξαιτίας του άγχους για τις αρνητικές επιπτώσεις που αναμένεται ότι θα ακολουθήσουν την επιτυχία».¹⁴⁸

Σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα της οι επιπτώσεις που φαντασιώνουν οι γυναίκες είναι η απώλεια της θηλυκότητας, της αυτοεκτίμησης, η κοινωνική αποδοκιμασία και η απόρριψη από το άλλο φύλο.¹⁴⁹

146. M. Homer (1968, 1970 a) Στις έρευνες αυτές η Homer χρησιμοποίησε προβληματικές δοκιμασίες (T.A.T.). Η επιστημονική ευαισθησία της ερευνήτριας, ίσως οφείλεται και σε πολιτισμικές διαφορές (θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ίδια είναι ελληνικής καταγωγής) όσον αφορά τις απαγορεύσεις που πλήττουν τις γυναίκες και οι οποίες στην αμερικανική κοινωνία είναι σε μεγάλο βαθμό λανθάνουσες.

147. M. Homer (1970 a) σ. 46. Η λεκτική αυτή αντίφαση θυμίζει ανάλογη του Freud (1924), σχετικά με την «ανάγκη τιμωρίας» που ο ίδιος αποδίδει σε ασυνείδητες ενοχές, ως έκφραση του ηθικού μαζοχισμού σ. 294.

148. M. Homer (1970 b) σ. 1.

149. Υιοθετώντας τις θέσεις της Homer, οι G. Sassen (1980) και C. Gilligan (1982) θεωρούν ότι «ο φόβος της επιτυχίας», ιδιαίτερα σε συνθήκες ανταγωνισμού, μπορεί να οφείλεται στο διαφορετικό τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες δομούν την πραγματικότητα. Οι ίδιες προσθέτουν ότι, σύμφωνα με το σχήμα της Chodorow, άνδρες και γυναίκες αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο διαφορετικά: «οι άνδρες τον διαβλέπουν στην προσηλωση (που απαιτούν οι σχέσεις), ενώ οι γυναίκες στον αποχωρισμό». C. Gilligan (1982) σ. 42.

Παρόμοια θέση υποστηρίζει και η L. W. Hoffman (1972), η οποία ωστόσο επιστημαίνει ότι ο «φόβος της επιτυχίας» στις γυναίκες, όπως και η μεγάλη ανάγκη τους για σχέσεις (affiliation), που βασίζεται εν μέρει σε μια αίσθηση ανε-

Ο «φόβος της επιτυχίας», ιδιαίτερα εμφανής στις γυναίκες που έχουν την επιθυμία και τα προσόντα ανέλιξης, έχει συζητηθεί ευρύτατα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Η κυριότερη κριτική¹⁵⁰ εναντίον των θέσεων της Homer είναι ότι παρουσιάζει το σύνδρομο αυτό να αφορά αποκλειστικά τις γυναίκες, ενώ το συναντάμε και στα δύο φύλα. «Προκαλεί έκπληξη η αντίληψη ότι ο "φόβος της επιτυχίας" είναι μια σημαντική παράμετρος μόνο στις ζωές των γυναικών και όχι και των ανδρών».¹⁵¹ Και όμως, από τις έρευνες έχει φανεί ότι «ο φόβος της επιτυχίας» στους άνδρες και είναι στατιστικά σπανιότερος, και έχει διαφορετικό περιεχόμενο από τον αντίστοιχο γυναικείο: είναι άμεσος ενώ των γυναικών διαμεσολαβείται από το φόβο της κοινωνικής απόρριψης.¹⁵²

Άλλοι ερευνητές αντικρούουν τη θέση της Homer με το σκεπτικό ότι, και αν ακόμη υπάρχει αυτός ο φόβος στις γυναίκες, τίποτε δεν αποδεικνύει ότι πρόκειται για εσωτερικό κίνητρο και όχι για κοινωνικά επιθυμητές αντιδράσεις στις προβληματικές δοκιμασίες που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα.¹⁵³

Ωστόσο παρά τις όποιες αντιρρήσεις «ο φόβος της επιτυχίας» υπήρξε γόνιμη έννοια. Ως πολύτιμο «στιγμιότυπο», η προβολή του φόβου πάνω σε μια φωτογραφία, έδειξε τη δύναμη των κοινωνικών προσδοκιών στον ψυχισμό των ατόμων. Ευαισθητοποίησε τους ερευνητές και τους έστρεψε σε καθολικότερες θεωρήσεις των ενδοψυχικών συγκρούσεων και του άγχους των γυναικών για φιλοδοξίες που υπερβαίνουν τα όρια του ρόλου τους.¹⁵⁴

Ο ψυχαναλυτής David Krueger γράφει: «ένα διάχυτο συμπωματικό σύμπλεγμα της σύγχρονης γυναίκας μας αναγκάζει να διερευνήσουμε τους εσωτερικούς, συνειδητούς και ασυνειδητούς, παράγοντες που οι γυναίκες χρησιμοποιούν για να αναστείλουν την επιτυχία τους».¹⁵⁵ Ο ίδιος επισημαίνει ότι συ-

πάρκειας, ίσως υποδηλώνουν μια ποιότητα νευρωτικού εξαναγκασμού», σ. 150.
150. Κριτική επισκόπηση κυρίως για θέματα μεθοδολογίας βλ. D. Tresemer (1976a).

151. D. Tresemer (1976 b), σ. 865, L. Monahan (1974).

152. L. W. Hoffman (1977a).

153. A. Stein και M. Bailey (1973).

154. «Τμήμα του άγχους» αποκαλούσε η E. Maccoby (1963) το ψυχικό κόστος που συνεπάγονται οι συγκρούσεις αυτές.

περιφορές όπως η υπονόμηση των δυνατοτήτων ή η αποφυγή απαιτούν «μια εξήγηση πολύ βαθύτερη και πιο πολύπλοκη από το φόβο που μπορεί απλά να αισθανθεί μια γυναίκα να φανεί μη ελκυστική, απορριπτέα, και χωρίς θηλυκότητα».¹⁵⁶

Η ψυχαναλύτρια Janine Smirgel έχει ήδη από το 1964 προτείνει μια ενδιαφέρουσα ερμηνευτική εκδοχή για τις ενδοψυχικές συγκρούσεις των γυναικών σε σχέση με την ενοχή που αισθάνονται στο πεδίο των επιτευγμάτων. Κατ' αυτήν, η οιδιπόδεια ενοχή απέναντι στη μητέρα, η οποία συνδέεται με την αναστολή της σεξουαλικής επιθυμίας και καταλήγει στην ψυχρότητα, «διπλασιάζεται από το αίσθημα ενοχής απέναντι στον πατέρα και ως προς τη διάσταση αυτή η ενοχή είναι χαρακτηριστικά γυναικεία».¹⁵⁷

Παρά το γεγονός ότι και για τους άνδρες η διανοητική δραστηριότητα συνδέεται συνήθως με τον πατέρα, βρίσκουμε και πάλι την επιβάρυνση μιας «διπλής ενοχής» που αποδεικνύεται ιδιαίτερα εξουθενωτική για τις γυναίκες. Αυτή η γυναικεία «διπλή ενοχή» έχει σαν αποτέλεσμα την παρεμπόδιση κάθε πραγμάτωσης, που θα έπαιρνε στο ασυνείδητο τη συμβολική σημασία μιας φαλλικής απόκτησης, σε οποιοδήποτε τόμα.

Σύμφωνα με τη θέση αυτήν, επιτυχία για τις γυναίκες σημαίνει ιδιοποίηση του πέους του πατέρα, πράξη καταρχήν επιθετική προς τη μητέρα, ταυτόχρονα/δε σημαίνει και ευνουχισμό του ίδιου του πατέρα, που λειτουργεί εδώ ως τιμωρός αρχή.¹⁵⁸ «Η φαντασματική κατοχή του πέους είναι συχνά τόσο συγκρουσιακή που μια ελάχιστη, εξωτερική παρέμβαση αρκεί για να ξυπνήσει την ενοχή μιας γυναίκας που εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται χωρίς αναστολές στο επαγγελματικό πεδίο».¹⁵⁹

Η σημασία του φαλλού στο ασυνείδητο ανδρών και γυναικών και η συμβολική προβολή του στους πιο ετερόκλητους τομείς συνδέεται, κατά τη Smirgel, με αρχαϊκές συγκρούσεις:

155. D. Krueger (1984) σ. XIII.

156. Στο ίδιο, σ. 129.

157. J. Smirgel (1964) σ. 144.

158. Στο ίδιο, σ. 144-145. Παρά ταύτα στο έργο της η φαντασματική μητέρα παραμένει εξαιρετικά απειλητική.

159. Στο ίδιο, σ. 147.

«Κατά βάθος η επιθυμία του πέους (για τις γυναίκες) δεν είναι παρά η συμβολική έκφραση μιας άλλης επιθυμίας. Η γυναίκα δεν θέλει να είναι άνδρας αλλά να ξεχωρίσει από τη μητέρα όντας γυναίκα πλήρης και αυτόνομη».¹⁶⁰

Θεωρώ ότι αυτή ακριβώς η επιθυμία της απαγορεύεται στην πατριαρχία. Η παρακώλυση των οδών που οδηγούν στην αυτονομία και η παρατεινόμενη συναισθηματική εξάρτηση του νέου κοριτσιού από τη μητέρα εξασφαλίζουν την υποταγή της κάθε νέας γενιάς στο πεπρωμένο της προηγούμενης. Όπως λέει η Doreen Schecter «η εξάρτηση καταλήγει για τη γυναίκα ασυνείδητα σ' ένα σχήμα "δίδυμης" ύπαρξης με τη μητέρα». Κάθε δική της επιτυχία ισούται με την αποτυχία της μητέρας της.¹⁶¹

Στις σημερινές θεωρίες της ψυχολογίας παρατηρείται μια επιστημονική τομή: η μελέτη της γυναικείας προσωπικότητας, σήμερα, δεν ερμηνεύει την επιθυμία για πλήρη συμμετοχή ως παρέκκλιση από ένα ιδανικό μοντέλο θηλυκότητας αλλά τείνει, αντίθετα, να αναδείξει τα εσωτερικά εμπόδια που αναστέλλουν τις γυναίκες στις νόμιμες πλέον φιλοδοξίες τους.

Εγκαταλείποντας το αρχικό φροϋδικό σχήμα, της οιδιπόδειας ταύτισης του κοριτσιού με τη μητέρα, η σημερινή ψυχαναλυτική θεώρηση στράφηκε περισσότερο στην ύστερη φροϋδική θέση για τη σημασία της προοιδιπόδειας σχέσης μητέρας-κόρης, μειώνοντας ωστόσο σημαντικά και το μετέπειτα ρόλο του πατέρα.

Σημείο σύγκλισης των περισσότερων σύγχρονων ψυχαναλυτικών θεωριών αποτελεί αυτή η προοιδιπόδεια σχέση.¹⁶²

Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι αιτία των δεινών είναι σε τε-

160. Στο ίδιο, σ. 162. Σχετικά πρόσφατα, στις προσεγγίσεις ορισμένων ψυχαναλυτών, ο πατέρας παύει να θεωρείται τιμωρός αρχή. Η D. Schecter (1979) γράφει: «Η επιτυχία θεωρείται ασυνείδητα ως αιτία ρήξης της πρωτογενούς δυαδικής σχέσης με την προοιδιπόδεια μητέρα». Τιμωρός αρχή, επομένως, καθίσταται η μητέρα, η δε κύρωση παίρνει τη μορφή πλήρους εγκατάλειψης και εκμηδένισης. σ. 35. Βλ. επίσης R. Moulton (1977).

161. D. Schecter (1979) σ. 36.

162. Αναφέρω για παράδειγμα το αφιέρωμα: *L'archaïque* της *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, (1982). Ενδιαφέρουσα, από την άποψη αυτή, είναι και η ανακοίνωση της C. Degoumois (1988) στο Ψυχαναλυτικό Συνέδριο στους Δελφούς. Η Degoumois ζητά την «απενοχοποίηση» της μητέρας και την είσοδο του πατέρα στην κλινική θεωρία και πρακτική.

Ας σημειωθεί ότι η σύγκλιση δεν αποτελεί εγγύηση, ότι η σημασία που

λική ανάλυση αυτή η «στέρεη» ταύτιση του κοριτσιού κατά την προοιδιπόδεια φάση μόνο όμως, όπως πιστεύω, στο μέτρο που η οιδιπόδεια μητέρα παραμένει υποταγμένη στον παραδοσιακό ρόλο της.

Το πρόβλημα είναι ότι από την πληθώρα των πιο τελευταίων ερευνών ελάχιστες είναι εκείνες που στηρίζονται στην ανάλυση πραγματικών βιωμάτων.¹⁶³ Μας λείπουν έρευνες που θα επικεντρώνονταν στον αποφασιστικό ρόλο της οικογένειας, στη δυναμική των γονεϊκών σχέσεων και στις πρακτικές διαπαιδαγώγησης, που θα αναδείκνυαν δηλαδή τη σημασία του πρώτου συναισθηματικού περιβάλλοντος, τόπο ταυτίσεων και διαμόρφωσης της εικόνας του εαυτού και του κόσμου. Μας λείπουν επίσης έρευνες που θα αφορούσαν τη ζωή ενήλικων γυναικών και θα ανέλυαν την εμπειρία τους στη σημερινή κοινωνία.

Παρά ταύτα, το αίτημα έχει εκφραστεί.¹⁶⁴ Η ίδια η Homer επισημαίνει την ανάγκη διαχρονικών ερευνών που «θα παρα-

αποδίδεται στην —πάντως αμφίθυμη— σχέση μητέρας και παιδιού, είναι ταυτόσημη για όλες τις Σχολές. Οι αγγλοσάξονες, δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις θετικές «μητρικές» ιδιότητες, ενώ αντίθετα, οι γάλλοι θεωρητικοί, αναγνωρίζουν ως πλέον σημαντική για τον ψυχισμό την τρομερή αρχαϊκή μητέρα. Οι προεκτάσεις αυτών των θέσεων στη θεωρητική και θεραπευτική πρακτική δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν εδώ. Ωστόσο, όσον αφορά τον πατέρα, καθορίζουν και την οπτική με την οποία αντιμετωπίζεται η μετεξέλιξη των παραδοσιακών γονεϊκών ρόλων.

163. Εκτός από το δημοσιευμένο κλινικό υλικό ψυχαναλυτικών και άλλων θεραπευτικών προσεγγίσεων, που κινούνται κυρίως στο χώρο της ψυχοπαθολογίας, τα ευρήματα των περισσότερων ψυχολογικών ερευνών, κυρίως στις ΗΠΑ, στηρίζονται σε ερωτηματολόγια. Η τρέχουσα αυτή πρακτική παρέχει χρήσιμα στατιστικά δεδομένα χωρίς όμως τις πολύτιμες πληροφορίες για το πώς το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο επηρεάζει τα ευρήματα.

Οι λίγες έρευνες, όπως αυτές της Homer, που χρησιμοποιούν προβληματικές δοκιμασίες, στηρίζονται σ' έναν πολύ νεανικό πληθυσμό, λευκών στην πλειοψηφία, φοιτητών και φοιτητριών. Επ' ευκαιρία αναφέρω το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι ελάχιστες σχετικές έρευνες όσον αφορά το μάρο φοιτητικό πληθυσμό. Βλ. M. Homer (1970 c), J. Weston et al. (1972). Για να εξηγήσουν τη σπανιότητα μαύρων φοιτητριών με «φόβο επιτυχίας» οι ερευνητές επικαλούνται επί το πλείστον πολιτισμικούς παράγοντες και συγχεκτιμένα το θετικό πρότυπο της μαύρης εργαζόμενης μητέρας, καθώς και την παράδοση που ωθεί τα κορίτσια να γίνουν δυναμικές και ανεξάρτητες γυναίκες.

164. Την παντελή σχεδόν έλλειψη εμπειρικής ψυχολογικής έρευνας στη Γαλλία, όσον αφορά τα φύλα, καταγγέλλουν οι M. Hurtig και M. Pichevin (1986). Στην εισαγωγή συλλογικού έργου, που παρουσιάζει μεταφράσεις άρθρων από

κολουθούσαν τα νέα κορίτσια κατά την εφηβεία, τις σπουδές, το γάμο και την επιλογή σταδιοδρομίας (αν υπάρχει)» (sic).¹⁶⁵

Την ίδια ανάγκη εκφράζουν και άλλες ερευνήτριες, όταν επισημαίνουν ότι «δεν έχει γίνει αρκετή έρευνα σχετικά με τους συμβιβασμούς και τις προσπάθειες για την αρμονική σύζευξη (integration) που επιχειρούν οι γυναίκες, θέλοντας να συμφιλιώσουν την επιθυμία τους για επιτεύγματα με τη θηλυκότητα».¹⁶⁶

Θεωρώ ότι οι απαγορεύσεις που πλήττουν τις γυναίκες, αναστέλλοντας σημαντικούς τομείς της ανθρώπινης έκφρασης, απαιτούν τη μελέτη των προσωπικών διωμάτων, όπως αυτά εγγράφονται στο οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο.

Έννοιες όπως ο «φόβος της επιτυχίας» ή «η διπλή ενοχή», καθώς και οι πιο πρόσφατες αναφορές στα προοιτιπώδη συμπλέγματα αποτελούν πολύτιμα ερμηνευτικά κλειδιά. Ωστόσο οι έννοιες αυτές παραμένουν ανεπαρκείς εφόσον δεν δοκιμάζονται μέσα στο ευρύτερο φάσμα των γυναικείων εμπειριών και δεν εμπλουτίζονται με όρους της διωμένης προσωπικής ιστορίας.

Στην έρευνα αυτή επιχείρησα μια συνολικότερη προσέγγιση της εμπειρίας ορισμένων ενήλικων γυναικών στην Ελλάδα σήμερα, και την ανίχνευση των ενδοψυχικών τους συγκρούσεων μέσα από τον ίδιο τους το λόγο. Προσπάθησα να ανιχνεύσω τους τρόπους με τους οποίους η Επιθυμία διαρθρώνεται με την Εικόνα που προτείνεται στις γυναίκες ως Πραγματικότητα.

αμερικανίδες ψυχολόγους, αναφέρουν τόσο το *Le Fait Féminin* (1978) όσο και το *Femmes féminisme et recherches* (1984) ως δείγματα αυτής ακριβώς της έλλειψης. Ενδιαφέρουσα ωστόσο θεωρώ τη μελέτη της B. Zazzo (1972).

165. M. Horer (1970 a) σ. 69.

166. A. Stein και M. Bailey (1973) σ. 365.